

Львівський національний університет імені Івана Франка

Центр гуманітарних досліджень

Університетські

ДІАЛОГИ

No 7

2008

Університетський

ДІАЛОГ

Хосе Луїса Раміреса

Поновлення Риторики
як основи громадянства і освіти

...діалог доктора
риторики...

Центр гуманітарних досліджень
Львівського національного університету
імені Івана Франка

УДК 808.5
ББК 83.7
Р 21

Хосе Луїс
Рамірес

Рамірес, Хосе Луїс. *Поновлення Риторики як основи громадянства і освіти*. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2008. – 96 с. (“Університетські діалоги”, № 7)

Сьомий випуск серії «Університетські діалоги» містить виклад публічної лекції філософа Хосе Луїса Раміреса, виголошеної 2 квітня 2007 року у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Автор прагне подолати поширене в сучасному суспільстві уявлення про мову, показуючи при цьому, що людина як суспільно-мовна істота усвідомлює себе саме завдяки Риторичі. Відтак, Риторика поновлюється у своєму первинному смислі — як знання мови і як основа освіти й громадянства. Риторика дає розуміння того, в який спосіб людина пізнає, але передусім навчає свідомо діяти.

Виклад доповнює переклад статті професора Раміреса про оруддя людського пізнання (передусім тілесне і мовне), що визначає природу окремої людини і людської спільноти.

З іспанської переклав Євген Гулевич

ISBN 978-966-8499-92-0

© Хосе Луїс Рамірес, 2007
© Центр гуманітарних досліджень, 2008
© Смолоскип, 2008

Поновлення Риторики
як основи громадянства і освіти

и, що завдяки своїй природі мож
чувати біль чи задоволення і ви
ати це), а слово крім того ще в
ає, чи щось є корисне чи шкідли
аведливе чи несправедливе. Отож
і відрізняє людину від інших жи
ва, візьми речі над цим та добра

Для мене виявилось великою честю бу-
ти запрошеним у таке дивовижне місто і на-
стільки прогресивний і творчий заклад, як
Центр гуманітарних досліджень Універси-
тету імені Івана Франка у Львові. Ідеї і про-
грами, якими керується цей центр, цілком
суголосні з моїм уявленням про людське
пізнання, яке сформувало мене і яке я роз-
вивав, у міру своїх скромних можливостей,
протягом тривалого періоду постійної пра-
ці. Розпочав я її в 50-х роках в Іспанії, коли
отримав звання магістра початкового на-
вчання, продовжив у ліценціатських студі-
ях з філософії в Мадриді, в роки, проведе-
ні в Німеччині, в Університеті Марбурга, і
завершив у північних країнах, де захистив
докторську дисертацію, присвятивши себе
університетському викладанню, і де я живу
довше, ніж будь-де інде.

Моєю вихідною позицією завжди було
переконавання, що всяке істинне знання є
особистим і приходить зсередини, з власно-
го досвіду, навіть коли це відбувається при
зовнішній допомозі. При зовнішній допомо-
зі ми, націлені до ясності й послідовності,
виносимо на світло наше знання, артику-
люючи і розвиваючи його. В сократівських
словах ця допомога називається *маєвти-*
кою, що грецькою позначає акушерську
(повивальну) справу. Засобом для цього,
одначе, є та діяльність, що відрізняє люди-
ну від інших створінь, а саме — **мова**.

ЛЮДИНА ЯК СУСПІЛЬНО- РДИТОРИЧНА ІСТОТА

У своїй “Політиці” Арістотель як ніхто влучно характеризує людину:

Що людина є істотою суспільною в більшій мірі, ніж бджола чи інша стадна істота, це очевидно. Природа, як кажуть, нічого не робить намарно: з-поміж живих істот лише людина наділена словом (λογος). Голос виражає біль чи задоволення (тому його мають також інші живі істоти, що завдяки своїй природі можуть відчувати біль чи задоволення і виражати це), а слово крім того ще виражає, чи щось є корисне чи шкідливе, справедливе чи несправедливе. Отож, це і відрізняє людину від інших живих істот: тільки вона має чуття добра і зла, справедливості і несправедливості тощо. А спільне усвідомлення цього творить родину й суспільство.* (Pol. {1253^a, 7-18}).

Філософ окреслює людину як “суспільну істоту”. Багато хто використовує буквальний вираз “істота політична”, бо по-грецьки Арістотель пише: *politikon zoon*. Але грецьке *politikon*, що походить від *polis* (міська спільнота, місто), в сучасному розумінні означає власне “суспільний”, а не “політичний”. Без належності до суспільства людина не була б властиво людиною. Але сказати, що людина — “суспільна істота”, теж не визначення для людини, як думав би дехто. Арістотеля часто цитують, не читавши. Людина є лише однією з-поміж суспільних істот, а не єдиною суспільною

ΛΟΓΟΣ

διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος ζῶν πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζῶου μᾶλλον, δῆλον. οὐθὲν γάρ, ὡς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ: λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζῶων: ἢ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζῶοις (μέχρι γὰρ τούτου ἢ φύσις αὐτῶν ἐλήλυθε, τοῦ ἔχειν αἴσθησιν λυπηροῦ καὶ ἡδέος καὶ ταῦτα σημαίνειν ἀλλήλοισ), ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον: τοῦτο γὰρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἴσθησιν ἔχειν: ἢ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν.

* Переклад Тараса Лучука.

істотою. Інші стадні істоти також живуть у прямій залежності від свого племені і також, відтак, є істотами суспільними. Арістотель згадує бджіл з огляду на їхнє спільно порядковане життя, з розподілом діяльності і функціональною організацією. Поза тим можна було б сказати, що нема істоти більш суспільної, ніж собака, цей вірний друг людини. Проте людська суспільність, як каже Арістотель, має **особливий** характер.

Співжиття між людьми, як і між стадними тваринами, засноване на спілкуванні — можливості повідомляти одне одному те, що відчуваємо всередині себе. Отже здатність до міжособного спілкування є чимось спільним і для людини, і для тварини. Але людське спілкування від спілкування інших створінь відрізняється саме тим, що в людини є особливий засіб — мова, слово. З допомогою мови ми усвідомлюємо самих себе і освідомлюємо інших щодо присутності й сенсу дійсності, що оточує нас. І робимо це таким чином, що можемо при тому міркувати, як каже Арістотель, над тим, що добре і зле, що корисне і шкідливе.

Арістотелева цитата показує, однак, що розуміти людину треба не лише як істоту “підзнакову”, але і як істоту спроможну збагати, що таке знак. Інші стадні істоти теж спілкуються за допомогою певних знаків. Людина єдина може збагати щось одне через “щось” друге (що є знаком першого). Але єдино людина розуміє, що те, чим вона користується, є саме знаком. Тому людину можна означити як “істоту риторичну”.

Тільки ми вміємо виражати те, що відчуваємо, уживаючи слова, доповненого іншими виражальними знаками, жестами. Ми залежимо від уживання знаків і ми свідомі того, чим є знак, і ми можемо застосовувати його свідомо, хоч не завжди так робимо. Необхідність свідомо вдаватися до якогось засобу передбачає також можливість вибрати і діяти.

Сам вибір тієї чи іншої дії, ужиток того чи іншого засобу — значущий, про щось свідчить. Ми пізнаємо людей, їх особистість через діла і самовираження, які вони вибирають. Але лише усвідомлюючи те, що ми виражаємо, ми можемо оволодіти нашою мовою; так само усвідомлення того, що ми чинимо, дозволяє нам володіти нашою поведінкою. Навіть якщо нам ніколи не бракувало інстинктивних і несвідомих виражень.

Наш понятійний спадок

Арістотель немало доклався до формування сучасних науково-філософських понять і до нашого розуміння дійсності. Саме він дав назву тим основним поняттям, що кшталтують поступ нашого мислення донині. Цілий ряд понять настільки закоренився в нашому умі, що ми й не здогадуємось, користуючись ними, про їхнє арістотелівське походження. Ми часто говоримо “теорія”, “практика”, “аналіз” і т. д., ані замислюючись, ані запитуючи себе, звідки прийшли до нас ці поняття, який смисл передавали первісно ці слова, чи завжди

однаково ми їх уживаємо. Давні китайці не мали, як каже Франсуа Жюльєн,¹ ні слова, ні поняття для “теорії”, а однак зуміли розвинути свої технічні знання в багатьох сферах, що їх проігнорували греки.

Слово, яке використовує філософ, щоб означити засіб людського спілкування, — це *логос*, поняття, яке породило сучасне поняття *логіки*, а крім того фігурує як суфікс на позначення різноманітних наук та інших системно впорядкованих знань (біологія, антропо-логія, гео-логія, пато-логія і т. д.). Грецьке слово *логос* мало, проте, набагато ширше значення, ніж те, яке надаємо йому сьогодні ми. *Логос* означав не лише “мислення”, а й “мову” — мислення, виражене в мові. *Логос* можна перекласти теж як “фраза” і як “рахуба”, означуючи цим ряд знаків, який веде до розуміння чогось, ними вираженого. Впорядкований ряд слів “простібує” мовлення, як голка ниткою прошиває тканину, роблячи мислення цілісним і структурованим. Тому коли ми пишемо, метафорично вживаємо слово “текст”*.

Ум (*Nous*) в Арістотеля означає безпосереднє розуміння, що є божественним умінням. Оскільки ум людини обмежений, вона мусить вдаватися до вимовляння і граматичної конструкції, аби досягти яс-

¹ Jullien, François. *La propension des choses. Pour une histoire de l'efficacité en Chine.* — Seuil, 2002.

* Від лат. *textus* — тканина, структура, текст < *textere* — ткати (тут і далі примітки з зірочкою — від перекладача).

ності і влади над своїм знанням — і зуміти скористатись з нього. Тварині бракує *логосу*, а Богові він і непотрібний. *Логос* — це милиця, знаряддя, чи інструмент, який додає нам те, чого бракує тварині, і скорочує нашу відстань відносно божественного. Тож, як описує Арістотель, якби нам бракувало *логосу*, ми були б або нижчими тваринами, або богами, але не людьми.

Такі слова як *lección* (“читання”) і *leer* (“читати”) в іспанській та інших романських мовах теж етимологічно пов’язані з *логосом*. Через упорядкування мовних знаків нам вдається виразити наш внутрішній діалог, те, що відбувається в нашому мисленні і в наших відчуженнях. Жестами і рухами ми також виражаємо те, що відчуваємо; так само тварини вміють виражати себе за допомогою особливих звуків. Але лише зі здатністю переводити наше вираження в слова ми можемо ясніше і впорядкованіше пояснити (і збагнути) самих себе. Тому ми й потребуємо мови: не тільки задля того, щоб дати іншим зрозуміти нас, а й щоб збагнути самих себе. За метафорою, якою завдячуємо Сексту Емпірику (200 років по Христі), мова — це якби драбина, з якої ми, шойно опинившись нагорі, можемо щезнути, відштовхнувшись її. Згідно з таким уявленням, мова необхідна для того, щоб навести порядок в нашому мисленні, але саме мислення не потребує того, що ми схоластично іменуємо *логікою*, і я спробую прояснити це — задля того, про що йтиметься далі.

(ШІ) ЗНАННЯ ЯК ДІЯ І ЯК РЕЗУЛЬТАТ

Про Арістотеля заведено думати як про батька логіки і науки. Проте мета науки — пошук істини, а коли грецький філософ у вже згаданій цитаті говорить про *логос* (тобто здібність до слова й розумного мислення) як про характерну якість людини, він ніде не згадує про істину як визначальну мету *логосу*. Володіти *словом*, *логосом* (в цьому стрижневому місці його “Політики”, про що ми вже говорили) — означає вміти розрізняти **справедливе і несправедливе, корисне і шкідливе, добре і зле**, однак не **істинне й хибне**. Цим Арістотель пов’язує (принаймні у цьому уривку) слово *логос* з **практичним**, але не з **теоретичним** розумом, тобто з мисленневою діяльністю, яка шукає не певного об’єктивного, точного, наукового знання, а знання, що зорієнтовує людину в її уподобаннях і при виборі дій.

Грецький філософ притримується тут розрізнення між тим, що він називає «знання про те, що **не може** бути інакшим» (необхідне — наукове знання) і «знання про те, що **може** бути інакше» (знання дії як рішення чи як планування майбутнього). Він розрізняє те, що має основу в **природі** речей і незалежне від людини, і те, що залежить від **людської дії**. Для того, щоб діяти, людина може використовувати і сили природи, але не може підважити ці сили чи закони. *Natura nisi parendo non vincitur* — “природу не використати, не скорившись їй”, каже давня максима, що лягла в основу беконівської

LA PAROLE

Si l’homme est infiniment plus sociable que les abeilles et tous les autres animaux qui vivent en troupe, c’est évidemment, comme je l’ai dit souvent, que la nature ne fait rien en vain. Or, elle accorde la parole à l’homme exclusivement. La voix peut bien exprimer la joie et la douleur ; aussi ne manque-t-elle pas aux autres animaux, parce que leur organisation va jusqu’à ressentir ces deux affections et à se les communiquer. Mais la parole est faite pour exprimer le bien et le mal, et, par suite aussi, le juste et l’injuste ; et l’homme a ceci de spécial, parmi tous les animaux, que seul il conçoit le bien et le mal, le juste et l’injuste, et tous les sentiments de même ordre, qui en s’associant constituent précisément la famille et l’État.

тези: «знання — сила». Гегель говорив про «хитрість розуму», маючи на увазі, що людина досягає своїх цілей, використовуючи природні закони, — іноді для того навіть, щоб оспорити чи скасувати інші природні закони. Наукова діяльність, що старається про істинне, — не більш як ланка на шляху до прийнятного і справедливого. Дослідження дії — це наукове пізнання іншого типу, не те, що ми називаємо “наукою” в її сучасному розумінні, а пізнання радше філософсько-етичне.

Ми мусимо відрізнити, наполягаю, **наукове знання фактів** від знання дії, навіть якщо вони тісно сплетені одне з одним. Адже коли людина діє, вона користується відомими їй законами природи, щоб досягти своїх цілей. Одну форму знання не можна зводити до другої, навіть якщо при цьому годі їх відділити. Одна річ — **знати щось**, інша — **вміти вибрати**, але так само ми вибираємо те, що хочемо дослідити і знати. Через це практичне знання (знання дії) є далеко важливішим, ніж знання теоретичне. Ми обираємо науку, а не наука — нас. Крім того, будь-який вид знання вимагає свого **методу**, свого способу провадження (що також є дією), як вказує Арістотель у своїй “Нікомаховій етиці”. Вибір методу неунікний, і вибір цей здійснюється через відповідність і доцільність. Методи бувають відповідні (дієві) або невідповідні, але не бувають істинні чи хибні.

ЛОГІЧНИЙ РОЗРАХУНОК —

РИТОРИЧНИЙ РОЗДУМ

Ми могли б пояснити ці дві різні гілки розвитку й організації знання, окресливши одну як “знання систематичне”, а другу як “знання проблемне”. Доводити і висновувати — властиве завдання **логіки**. А от завдання міркувань і роздумів — **риторично-мисленнєве**. Йдеться про два способи використання *логосу*: в першому випадку — для розрахунку і роблення висновків зі встановлених засновків, а в другому — для пошуку і відкриття. Перше скромно означене як Логіка, друге по суті називається Риторикою, якщо таки відкинути упередження, які за століття спотворили сутність Риторики.

Важлива відмінність між Риторикою і Логікою полягає в тому, що до Риторики нас приводить **відкриття** чогось вже існуючого. Риторика досліджує щось, що існувало поміж людей до його відкриття — до того навіть як вигадали назву “риторика”, щоб означити це “щось” і систематизувати знання про нього за допомогою понятійного апарату і правил вислову. Логіка ж вже в самій основі є **винаходом**, утворенням *a posteriori*, системою вислову, запровадити яку стало можливо лише тоді, коли **розмовна** культура винайшла спосіб зафіксувати мову в **писемній**, видимій формі. Можна б сказати, що Риторика — це природно-спонтанна логіка, а Логіка — це пристосування цієї природної, чи риторичної,

логіки до певних видів пізнавальної діяльності. Іноді спонтанну риторичку вважають чимось незначним. Деякі сучасні мислителі, відвертаючись від ідеї традиційної риторики, пробують запровадити якусь “велемовну, розпливчасту логіку”.

Освячене Логікою мислення — мислення дедуктивне, математичне. Те, що позитивістська наука допускає в себе гіпотетичні міркування і індуктивний метод, свідчить про непряме визнання того, що риторичне міркування також лежить в основі позитивістської науки.

Насправді, що досліджує Риторика, так це природно-людську манеру думання, з якої постає “техніка мислі”, адекватна для певних дослідницьких завдань і для пояснення фактів — Логіка. Не будь письма, ми ніколи не розвинули б цю пишату науку й техніку, які — на благо і на зло — породили пишатий *євроцентризм*, що сколонізував культури по всьому світу, нищачи інші культурні підвалини. Нині черга європеїзації доходить вже до Китаю. І вже якийсь час у тому ж напрямі курсує постколоніальна Індія.

УСНІСТЬ І ПИСЬМО — СЛУХ І ЗІР

Винайдення письма, логіки і науки спричинило ієрархічну перемену в ужитку тілесних чуттів людини. Арістотель вказує на зір як на найважливіший відчуттєвий орган, суперечачи собі ж в іншому тексті, де слух представлено більш присутнім при пізнанні, ніж зір.² В усній культурі голос і слух були

тим, що з допомогою пам'яті служило оруддям для розвитку й передачі знання.

З винайденням письма у гегемонії оруддів пізнання сталися переміщення від голосу і слуху до руки і до зору. Необхідно історично добачати це переважання в тому, що навіть своє мовне вираження знання підшукує головно в словах, які треба бачити оком і зором. Метафорично ми кажемо *ver* (“бачити”) в значенні “оцінювати” або “розуміти”. Повторюємо постійно: «хіба не бачиш?..», що означає «хіба не розумієш?»

Саме слово *idea* споріднене з *video* (*uideo*). І *teoria* (*theoria*) означає грецькою “бачення або споглядання з відстані”, а латинське *contemplatio* — “споглядання” (похідне від *templum* — “храм”) — вказує на те саме. Те саме відбувається з ісп. *especulación* (“роздум, споглядання, вглядання”), яке необхідно пов'язувати (бачити) з дзеркалом-*espejo* (лат. *speculum*). *Теорія* розуміється зараз як щось, що “бачиться” (а не чується), навіть коли ми робимо це в умі. Тому ми зазвичай говоримо про знання як “бачення”, а не як “мелодійне звучання”. І говоримо про “бачення майбутнього” — не про “мелодії майбутнього”.

Логіка означає мислення, пов'язане з простором, а не з часом, як оповідь. Пам'ять як здатність стала менш важливою чи потрібною, відколи ми доступилися до письма, нині доповненого фотографією або й рухо-

² Aristoteles. *De sensu et sensibili*. — cap. I (B1v).

мими картинками. Магнітофонна стрічка й сучасні способи запису голосу сприяють схопленню і фізичному збереженню мовленого слова на якомусь тривкому носії. Технічна революція породжує нові обставини спілкування, які ускладнюються з впровадженням письмового спілкування через комп'ютер (напр., *e-mail*). Це — мова, в якій присутні водночас чимало рис мови писаної, але в ній же заховано і чимало рис (і чимало хиб) мови мовленої. Письмо напочатку було більш обдумане, а усне мовлення — більш спонтанне. Усне повідомлення одразу ж зникало, тоді як письмо було чимось постійним. У новій техніці електронного спілкування злилися природа і мовленого повідомлення, і писаного, даючи начало більш необдуманій формі письма, в якій висковзи, або спонтанні твердження, стають схоплено-остаточними. Вже ніхто не може відхреститися від чогось необдуманого, адже його записано.

Письмо сприймається як форма пам'яті. Платон, один з найголовніших заохочувачів до письма, все ж у діалозі “Федр” дозволяє єгипетському царю Тамусу заперечити винахідникові літер богіві Тевту (Тоту), який стверджує, що письмо зробить єгиптян пам'ятливішими. Тамус відповідає на це:

Цей винахід вселить у душі учнів забутливість внаслідок занедбання вправ для вироблення пам'яті. Адже, покладаючись на письмо, вони будуть пригадувати за допомогою зовнішніх знаків, а не завдяки вну-

трішній силі. Отже, ти винайшов засіб не для запам'ятовування, а для пригадування.³

Запровадження алфавіту — культурна подія, яка дуже сильно преобразила людське суспільство, стверджує Вальтер Онг.⁴ Томас Гоббс пише, що хоч друкування було одним з найважливіших винаходів, воно не йде в жодне порівняння з винаходом алфавіту. Завдяки останньому культурна історія людства отримує новий напрям.

Як фізіологічна основа пізнання, рука і зір — на відміну від голосу й слуху — ведуть до якоїсь потужної об'єктивації зовнішнього — вони творять з **речей** основу для дійсності, а сама дія переходить у підсвідомість. Писана мова посилює *онтологічну* теорію пізнання, за якою слова пов'язуються з речами, смисл яких визначається не нашим розумінням, а тим, чим є речі в собі, як ми їх сприймаємо. (Пі)знання перетворюється, за таким уявленням, на щось пасивне, на якесь відображення. Того, хто б наполягав, що значення речей залежить від того, як ми їх розуміємо, назвали б “ідеалістом” — одне з найгірших звинувачень, що його виставляють нині в університетському світі. А те, що нехитрий реалізм може бути більш необґрунтованим, як ідеалізм, про це ніхто навіть не думає. Світ є таким, у який ми віримо. Відмінність між наукою і релігією в підсумку незначна.

³ Платон. Федр {275} // Діалоги / Переклад з давньогрек. Йосип Кобів. — Київ: Основи, 1999. — С. 335.

⁴ Ong, Walter J. *Orality and literacy. The Technologizing of the Word.* — Methuen & Co., 1982.

ІМЕННИК І СУЧАСНІ МІФОЛОГІЇ –
НАРОДЖЕННЯ ЛОГІКИ

Коли думати про дійсність як про сукупність “речей” – визначених і в певний спосіб відчутних об’єктів, – це витворює мову, в якій не дієслово, а іменник стає граматичною категорією, що здобуває гегемонію в мові і мисленні. Охоплена епідемією іменника, мова виявляється вплутаною в систему абстракцій, які добре підходять для науково-позитивістського мовлення, але є оманливими в повсякденному діалозі і у відношенні до людських проблем. Відтак ми призвичаюємось, наприклад, уживати слова, які граматично є іменниками в однині (і з означеним артиклем, як в іспанській мові), але позначають не предмет, а певну абстрактну ідею: *людина* (*el hombre*), *хвороба* (*la enfermedad*) і т. д. І це не говорячи про звичайні уособлення чи оречевлення типу “економічна криза” (о, ця пані Криза, винуватиця стількох суспільних проблем!), – так ніби йдеться про якого бога.

Людини (на відміну від того, як її бачив Платон) не існує. Існують – *люди*. Так і *хвороба* сама по собі не існує. Що направду існує, то це хворі. Ми кажемо, що лікуємо якусь хворобу, але насправді лікуємо хвору людину. А вираз “ця людина хвора” залежить також від того, як ми сприймаємо її ситуацію і які слова уживаємо, щоб виразити своє розуміння цієї ситуації.

В розмовній мові ми сприймаємо як конкретні іменники тільки ті, що відсила-

SPEECH

And why man is a political animal in a greater measure than any bee or any gregarious animal is clear. For nature, as we declare, does nothing without purpose; and man alone of the animals possesses speech. The mere voice, it is true, can indicate pain and pleasure, and therefore is possessed by the other animals as well (for their nature has been developed so far as to have sensations of what is painful and pleasant and to indicate those sensations to one another), but speech is designed to indicate the advantageous and the harmful, and therefore also the right and the wrong; for it is the special property of man in distinction from the other animals that he alone has perception of good and bad and right and wrong and the other moral qualities, and it is partnership in these things that makes a household and a city-state.

ють нас до чогось, на що можна вказати пальцем — *книжка, стіл* і т.д. Такі ж іменники як, наприклад, *заздрість* — це чиста абстракція. Але тому що слово *заздрість* стає видимим і **буквально** матеріальним завдяки письму (слова мовлені забирає вітер), писане слово створює ілюзію, ніби ми перебуваємо серед конкретних речей. Завдяки видимій постійності писаного ми можемо вказати пальцем на слово *заздрість* так, як вказують на стіл чи книжку.

У будь-якому ряді іменників (навіть у більшості їх) прихований їх значущий зв'язок з певною людською дією, і вони мали би бути, напевне, дієсловами. Але й діяльність означається за допомогою іменника, так ніби це річ. У мовах тубільних культур Америки, що їх вивчали Сепір і Ворф напочатку ХХ століття, здається, навпаки — в тих мовах дієслово панує над іменником.

У поясненні до творчості Дельоза Мет Ларрорі (у блозі під назвою "Caosmosis"⁵) пише так:

Щоб виразити життя, а не ув'язнити його, слід було б мислити фразу «дитина стає дорослою» як «дорослішання дитини»*, де суб'єктом стає предикат. Або ж слід вгадати дієслово, яке би виразило таке відношення, наприклад дієслово «доросліти» (“adultear”). Так не можна говорити [в іспанській мові], але, можливо, так можна почати мислити, мислити у світі, де немає дерев

⁵ <http://caosmosis.acracia.net/>

* “el devenir adulto de un niño” – дослівно «ставання дорослою дитини»

і домів, дорослих і дітей, чоловіків і жінок, політиків і професорів, а де все “деревіє”, “доміє”, “доросліє”, “дитиніє”, “чоловічіє”, “жіночіє”, “політичіє”, “професоріє”. Важливо те, що діється. Слід завжди, завжди бачити речі через путь-середовище, яке вони проходять, бо те, що проходить, і є життя, і те, що проходить, є набагато потужнішим від нас, потужнішим від суб'єктів, якими ми є. Важливо не те, чи я жінка, а те, що я “жіночію”, бо “жіночіння” — один із тих життєвих рухів, що може діятися через мене.

Дієслово (“verbo”) — власне найважливіша для спілкування граматична категорія, яка каже щось про те, що справді існує. Той факт, що саме слово “verbo” (від латинського *verbum*) етимологічно означає саме “слово”, вказує на антономасійність і відкриває, що віссю будь-якого твердження є дієслово, а не іменник. Без присутності дієслова неможливо нічого ствердити, натомість без іменника це можливо (наприклад: “Дощить”)⁶.

Можемо навіть зараз порівняти вирази з однаковим смислом, в яких переважає або дієслово, або іменник. У повсякденній мові, де усність є явищем нормальним, використовується більша кількість дієслів, ніж у формалізованій писаній мові. Якийсь час тому, досліджуючи способи спілкування у політичному житті, я спостеріг, що жінки уживають більше дієслівних форм, ніж чоловіки.

⁶ У деяких мовах використовується фіктивний суб'єкт (займенник третьої особи) навіть для того, щоб виразити природні явища. В іспанській [як і в українській] достатньо дієслівної форми у третій особі без займенника (безособовість).

Можна провести експеримент: повішаймо на дверях табличку з написом “Не заходь сюди” або “Вхід заборонено”. Обидві передають один смисл, але коли перша робить це в особистісній, безпосередній формі, то друга — в спосіб авторитарний і бюрократичний. Лише другу табличку сприйняли б серйозно і поважно в такому суспільстві як наше. Першу сприйняли б як особисте побажання того, хто хоче, щоб його не турбували, або ж жартуна.

В усній культурі панувала перспектива дії. Природні явища пояснювались з допомогою міфології, і ці пояснення поширювались з уст в уста (чи радше з уст до вух) в ритмічній формі, яка сприяла запам'ятовуванню і витворювала те, що згодом уклалося як первотвори літературного жанру — епосу. Природні події з причинами, які не були плодом людських намірів, тлумачилося як наслідок дії надприродних істот і сил. У міфічному мисленні існували божественні істоти, а не природні сили, це вони спричиняли такі явища, як дощ і блискавки. Все, що ставалося, не виключаючи людських подій, мало своє пояснення в **намірах** вищих істот. Ще й досі ми говоримо *lo que Dios quiera* (“як Бог схоче”, “дасть Бог”) або кажемо *ojalá* (“дай Боже”, “як Бог хоче”), співвідносячи себе до подій, які принаймні частково контрольовані нами. Основане на дії мислення панувало зарівно і над тим, що називається *факти* (слово, що походить від латинського дієслова *facere*—“робити” і зберігає певний зв'язок

з дією), означуючи дійсність, причинність якої не залежить від нас.

Перехід до письмової культури і розвиток наукового мислення, що були б неможливі без тої чи іншої форми письма, поступово призвели до того, що (пі)знання *фактів*, фактичного (тобто зовнішніх даних) врешті стало вважатися єдино істинним. Об'єктивне знання перетворилося в гарантію власне пізнання. (Пі)знання дії набувало цінності лише тоді, коли пристосовувалось до мірок і логіки природничих наук. Людські дії стали об'єктом суспільних наук, які інтерпретують об'єкт своїх досліджень *позитивістськи*-однозначно, ідучи за взірцем природничих наук. Позитивізм накидає нам переоцінку структур мислення й мови. Природний спосіб роздумувати, який **відкрила** Риторика водночас з **винайденням** перших наук, було підмінено якоюсь регуляторною технікою думання, що отримала назву Логіки — такого собі розрахунку, що передбачає загальну об'єктивацію і регулює уживання слів, начеб вони ярлики зовнішніх об'єктів. Постання Логіки і Науки як “мірил” “правильного” мислення, разом з переважанням писаної мови над розмовною, зумовило те, що іменник став, як видно, важливішим за дієслово.

РАЦІОНАЛЬНЕ І РОЗУМНЕ

Логіка допомагає нам прорахувати чи прояснити щось дане і те, що можна однозначно описати словами і реченнями. Риторика — навпаки: посвідчує наш спосіб

пояснити те, що можна вважати *розумним*; те, що може бути сприйняте по-різному; те, що може стати наслідком нашого вибору і результатом обставин, що їх годі повністю передбачити. Логіка займається тим, що встановлено теоретично, і структурується від загальних, добре визначених тверджень. Риторика займається практично-щоденним, конкретним випадком і конкретним наслідком наших дій. Риторика пробує допомогти нам передбачити непевне майбутнє, пропонуючи вибрати той чи інший адекватний захід.

Відтак, усі міркування про діяння і ро-блення (незалежно від того, про що йдеться — про щоденні справи, політичні рішення, заздалегідь плановані заходи, вирішування проблем і прийняття рішень різного штибу) перетворюються в об'єкт риторичного роздуму, а не чисто логічної дедукції. Адже коли і оцінювання минулого (з розглядом того, що могло б статися, якщо міркувати від зворотнього), і роздуми про майбутнє є справами риторичними, то *телос*, тобто скерування, риторики — це майбутнє, те, що й досі залежить, почасти, від нашого рішення.

Здатність людини спілкуватися називалася по-грецьки *логос*, і передбачала вона своєрідне узгодження мислення й мови. З поступом європейського мислення слово *логос* стали розуміти як розум-розсуд (ісп. *razón*), бо його покликанням стало розвивати наше знання істини й науку. І тоді було втрачено значенневу, мовознавчу складову

PALAVRA

A razão pela qual o ser humano, de forma mais intensa do que uma abelha ou qualquer outro animal gregário, é, plenamente, um animal político, é evidente: a natureza não faz nada por acaso, e só o homem é um animal que possui Lógos (Palavra; Razão). Assim como as vocalizações dos animais indicam o prazer e o sofrimento, o discurso serve para indicar aquilo que tem utilidade. É que, em comparação com os outros animais, o homem tem as suas especificidades: tem noção do bem e do mal, do justo e do injusto; e são estes sentimentos que dão origem à família e à Pólis.

цього грецького слова. Адже функція *логосу*, — коли триматися згаданого вище Аристотелевого опису, — полягає не лише в тому, щоб “знати щось”, з’ясувати, що істинне, а що хибне, а передусім в тому, щоб розуміти і з’ясувати те, що для нас є добре, а що зле, що треба вибирати, а що відкидати, і навіть те, від чого слід триматися оподаль. І тоді наша наукова діяльність теж перетворюється на об’єкт вибору: ми вибираємо ті знання, яким варто себе присвятити, і не віддаємося тому, що вважаємо невартисним.

Коли ми починаємо від даних і добре визначених термінів і понять, що функціонують як ярлики, і з тверджень, що функціонують як засновки, ми рухаємось під орудою Логіки, єдине завдання якої — дійти коректних висновків. «Якщо ціле А є Б, а ціле Б є В, тоді ціле А також є В», незалежно від того, які конкретні чинники ми підставимо замість А, Б і В. Єдиною вимогою є те, щоб А, Б і В завжди достеменно позначали одне й те ж.

Отже, «якщо всі крокодили — сироти, а всі сироти — неграмотні, тоді всі крокодили неодмінно неграмотні». Яким би екстравагантним це судження не було, логічно воно правильне. Для коректності силогізму вистачить, щоб сказане у висновку логічно впливало з засновків. Бо логічна дедукція — це чистий розрахунок, і цікавий тут не зміст тверджень, а тільки їхня формальна зв’язність. Або кажучи інакше: властиво, логіці бракує семантики, бо вся

логіка — в синтаксисі. Єдине, що вимагається від слів, які мають заступити оті змінні А, Б, В — це визначене і незмінне значення. Неоднозначний термін, тобто такий, що може мати різні значення в одному висловлюванні, не прислужиться жодній логічно-формальній дедукції.

Візьмемо для прикладу слово *місто*, яке в одних випадках означає “фізичну структуру з будинків і вулиць”, а в інших — “населення, яке мешкає в тих будинках і на тих вулицях”, і скажемо: «*Місто* було порожнє того спекотного літнього дня, бо ціле *місто* виїхало у відпустки». Сказати так правильно, але *місто* означає тут дві різні речі — “фізичну структуру” у першому випадку, і “населення” в другому. Якщо скажемо: «Все *місто* вийшло зустріти героя», то ж вийдуть не будинки і вулиці, а мешканці. Вулиці і будинки і далі стоять де стояли. Отже, *місто* в першому реченні означає щось інше в кожному з двох уживань. Логічне чи математичне мислення не дозволяє таких двозначностей. *Формальне* мислення приймає як самозрозумілу певну об’єктивність і однозначність у засновках, що є неважливим для звичайного способу думання. Семантика життя улягає не лише умовам *суб’єктивності*, а й *міжсуб’єктності*. Слова — це спільна власність усіх мовців, що передбачає певну багатозначність. Чисто індивідуальної мови не існує, бо вона була б незбагненна. Єдино індивідуальним є її ужиток.

Покликання сучасної науки і техніки — не лише давати нам загальні відповіді, а й

забезпечувати нас взаємопов'язаними засобами і знаннями, що необхідні для розвитку конкретних методів і розв'язання конкретних проблем. Відтак, наукове знання може передбачати, а технік — вдаватися до певних повторюваних дій, за встановленим взірцем. Але це стається хіба у ситуаціях, визначених зрозумілими зовнішніми причинами, що дозволяє ярликувати досліджувану дійсність однозначними термінами. Це можливо в природознавстві і при конструюванні артефактів, що приводить до передбачуваних результатів. Але щойно наука береться за людину і суспільство, як її засновки і терміни стають більш розпливчасті, їх важче означити. Бо їхнє значення залежить від людської ситуації, що тлумачиться з двох + різних (*du+iferentes*) перспектив і не може бути визначена раз і назавжди. Їхнє значення можна назвати “прагматичним”, адже воно залежить від ситуації і не може бути встановлене раз і назавжди.

Контекст наших тверджень про *місто* у наведеному вище прикладі показує, коли говориться про місто як про фізичну структуру, а коли йдеться про людську спільноту. Нерідко можна зустріти тексти, навіть дисертації, де абстрактність переплутана з її носіями. Досліджується, наприклад, *безробіття*, яке почергово пов'язується то з нестачею роботи, то з безробітними людьми, так начеб це було одне. Як казав Арістотель: лікар лікує не хворобу, а хворого. І до того ж не хворого взагалі, а цього чи того конкретного хворого.

Норвезький професор філософії зі Стокгольмського університету Гаральд Офстад написав книжку під назвою “Наша зневага до людської немочі”, ототожнюючи “неміч” з “немічними”. Отже, ми можемо пробувати подолати немічність чи бідність, але саме для того, щоб допомогти немічним і бідним (не подолати їх). Ми зневажаємо **немічність**, а не **немічних**. Однак Офстад говорить водночас про обидві речі. Зневага до немочі змушує нас пробувати допомогти немічним. А саму немічність чи бідність, досліджувану на конкретних людських прикладах, той чи інший індивід визначає по-своєму. Не існує загалом “немічності” чи загалом “бідності”, — казав Арістотель.

На Заході за Нового часу формальна логіка (науково-позитивістський і пов'язаний з математикою спосіб мислення) стала гегемоном у (пі)знанні. Ця гегемонія спричинила критику Просвітництва з боку Франкфуртської школи. Відколи запанувало формально-позитивістське, новочасність забула, що найважливішим у нашому житті й культурі є те, *як* ми повинні діяти і *як* ми вибираємо шлях для дії. Пізнання природної структури і еволюції має важливість тільки тоді, коли воно служить доцільному й прийнятному для людини й суспільства. Одна річ — знати, що є в нашому засягу і включно з метою, якої ми прагнемо досягти, а інша — вибирати і вирішувати, *як* ми використаємо існуючі засоби, щоб дістатися тієї мети. І в самому пошуку знан-

ня закладено вибір, орієнтований на наші цілі. Так само і наука — служниця суспільному призначенню.

ЛОГІКА ДІЇ

Наука корисна для того, щоб знати, яких ситуацій і яких причинних сил нам слід уникати, які долати, а які повинні прислужитись нам чи ми їх повинні задіяти, аби досягти своїх цілей. «Знання — сила», казав Френсіс Бекон, чим вказав, що всяке наукове знання виводить свою силу з досвіду (хай який би він був) застосування цього знання — як в тому, що треба робити, так і в тому, чого треба уникати. Йдеться не так про чисте наукове знання, як про практичну мудрість і здоровий глузд. Тому замало звичайної формальної логіки — необхідно володіти логікою рішення, яка бере під увагу не лише факти (“зроблене”), а й роблення, тобто не лише, що є істинним чи хибним, а й що є прийнятним чи небажаним.

Не бракує спроб розробити логіку дії, основу на формальних принципах, яка була б співмірна з науковою логікою і продовжувала б її. Фінський філософ Генрік фон Врігт, оксфордський послідовник Вітгенштайна, спробував запровадити те, що назвав «модальною логікою»⁷. В цій логіці дихотомію істинне/хибне мав би доповняти верифікуючий посередник — можливе. Ця спроба, однак, далеко не завела. Встановлювати, що є можливе, — важливо, коли

⁷ Wright, Georg Henrik von. *An essay in modal logic*. — Amsterdam: North Holland Publishing, 1951.

думаєш над тим, що треба зробити, але можливість — річ неоднозначна. Звісно, наукове знання відкриває нам можливості, які сприяють діянню. Знання — сила. Але не всяка можливість має науково-позитивістську природу. Щоб прийняти рішення і діяти відповідно до нього, замало знати, що можна зробити, бо ми можемо вибрати лише одну з різних даних нам можливостей. Необхідно розкласти всі альтернативні можливості відносно доцільно-прийнятого, вибрати одну можливу альтернативу, а ще ухвалити рішення триматися вибраного і знайти відповідні засоби для цього. Тоді ми отримуємо логіку набагато складнішу і менш певну, ніж логіка формальна. Йдеться вже не про констатування, а про оцінювання. Навіть лікар, дії якого відповідають емпірично накопиченим знанням, навряд чи може бути *a priori* певен, що він цілком правильно лікує конкретного хворого.

Формальна логіка обмежується тим, що встановлює синтаксичний зв'язок між судженнями і, як було сказано, приймає як самозрозумілу семантичну зафіксованість значень. Ця логіка ані не допускає альтернативних семантичних тлумачень, ані не бере до уваги того факту, що тільки однозначного опису проблеми і її розв'язку мало для прийняття рішень. Всі залучені учасники виражають і проблеми, і розв'язки з різних перспектив — від особистих міркувань та інтересів до поглядів, накинутих звичаєм і суспільним середовищем, в якому вони живуть.

У логічному розрахунку цінність має лише те, що стверджується, тоді як в риторичному мисленні (для якого характерне прийняття рішень) треба брати до уваги і те, що зумовлює, навіть якщо воно виражене неявно. Скажемо, наприклад: «Цей чоловік має бути українцем, бо народився в Одесі». Формально це судження є неповним. Слід було б чітко додати: «бо Одеса належить до України». Інакше **формальному** судженню бракує необхідного чинника. Але якщо учасники бесіди добре знають, що Одеса нині є українським містом, цього їй не потрібно казати. В судженні такого типу слухач подумки — навіть не усвідомлюючи цього — доповнює те, що мовлено іншим. Більше того, тут висловлюється не категоричне твердження, що хтось є українцем, оскільки він народився в Одесі (бо за родом можна мати іншу національність), а **припущення**, що він є українцем. Саме такий спосіб мислення міг би називатися **риторичним**.

Неявне, або недомовлене, виконує важливу функцію в людському спілкуванні. І що більше суспільно-культурних ідей та елементів ми поділяємо, то більшим є обсяг неявленого. Але й це ще не все: мовець — навіть і несвідомо — відкриває більше, ніж каже, — просто тим, як він це виражає.

Риторична ситуація вимагає, відтак, приділяти увагу і навіть проблематизувати те, що звичайний формальний розрахунок бере за даність. Тому не йдеться лише про те, щоб пов'язати різні твердження чи аргу-

РЕЧЬ

Что человек есть существо общественное в большей степени, нежели пчелы и всякого рода стадные животные, ясно из следующего: природа, согласно нашему утверждению, ничего не делает напрасно; между тем один только человек из всех живых существ одарен речью. Голос выражает печаль и радость, поэтому он свойствен и остальным живым существам (поскольку их природные свойства развиты до такой степени, чтобы ощущать радость и печаль и передавать эти ощущения друг другу). Но речь способна выражать и то, что полезно и что вредно, равно как и то, что справедливо и что несправедливо. Это свойство людей отличает их от остальных живых существ: только человек способен к восприятию таких понятий, как добро и зло, справедливость и несправедливость и т. п. А совокупность всего этого и создает основу семьи и государства.

менти якимось логічно правильним способом. Йдеться про те, щоб аналізувати і сам спосіб вираження. Одну й ту ж річ і одну й ту ж проблему можна представити різними словами, що відкриває стільки ж (або й більше) про особу мовця, скільки й про те, що мовиться. Вибір вираження і аргументів вказує на уподобання, але він же може відкрити — свідомо чи несвідомо — інші вирішальні аспекти.

ЗНАЧУЩА СТРУКТУРА СЛІВ

Будь-яку ситуацію можна виразити в більш-менш різний і подібний спосіб. Вибір вираження може бути більш або менш влучним. Деякі люди мовно вправніші за інших і вміють знайти більш відповідні вирази. Мова старається як уподібнювати, так і відрізнити. Володіння якоюсь мовою — це певне знання і вміння виражатися так чи інакше. А виражальність має свою історичну, успадковану величину. Вона вимагає певного знання про те, як утворені слова і в якому зв'язку перебуває слово з рештою словника цієї мови.

Коли відбувається спілкування між людьми з різних мовних культур, це непогана нагода навчитись порівнювати одну мову з іншою і добачати подібності і відмінності в структурі й ужитку однієї і другої мови. Це те, що є основним у справі перекладу. Також і всередині однієї мови можна розрізнити різні мовні культури. Простіше, можна б сказати, що кожен говорить своєю мовою і що дві різні форми виражен-

ня і два різні мовні поняття в підсумку можуть бути близькими одне до одного і при тому не бути тотожними. Мова не буває індивідуальною, але уживання її (вибір виразів зі спільної скарбниці і в конкретній ситуації) — таки індивідуальне.

Наведемо кілька простих прикладів.

Можливо, буде цікаво усвідомити, що існує зв'язок між словом ROBOT і німецьким словом ARBEIT, і українським словом РОБОТА. Їхня спорідненість відкривається, коли ми зауважимо три приголосні, які ідентифікують ці слова: RBT (РБТ) (**Ar**-**beit**, **робот**, **робота**). Інший приклад — слово CREDO, що на латині означає “вірити” (іспанською *creer*) і споріднене з CORDIS, що означає “серце” (ісп. *corazón*)*. Ці слова мають спільний корінь KRD (CRD). А якщо ми візьмемо до уваги фонетичні зміни, можна з'ясувати, що з KRD (з його видозмін HRZ та HJRT) утворилися німецьке слово HERZ і шведське HJÄRTA, які також є назвами для серця**.

Хто знає, як утворюються слова в арабському словнику, знатиме, що те, чого він нас навчає, повністю застосовне і до інших мов. Арабська мова показує, як у морфемному ядрі з двох-трьох приголосних закорінено значення слів, і це значення словотвірно поширюється на всю семантичну родину. Цей словотвір відбувається не без того, що

* Іспанське *creer* походить з латинського *credere*, а *corazón* — з латинського *cor*, *cordis*.

** Українське слово *серце* (старосл. **ѣръцѣ**) також етимологічно споріднене з *cordis*.

спрацьовують певні фонетичні зміни (взаємозміни, наприклад, *b* і *p* або *d* і *t*), з додачею до кореня префіксів і суфіксів.

Я згадую про арабську мову, бо, може, вона найкраще показує це явище, адже хоч її алфавіт нараховує всього три голосні, на письмі араби обходяться без них і обмежуються самими приголосними. А це означає, що ніхто не прочитає арабського тексту, не розуміючи при цьому, що читає, якщо не вміє додавати ті голосні, яких вимагає зв'язність тексту. Чистий, без додатків, корінь в арабській мові завжди несе дієслівне значення. Тому дієслово в цій мові є первинним щодо іменника. Похідні іменники утворюються в ній так само, як і похідні дієслівні форми, — включенням тої чи іншої з трьох голосних, або додаванням префікса чи суфікса, які утворюють споріднені значення.

Те, що ніби характерне тільки для семітських мов, також можна спостерегти в інших мовах, хоч ми, європейці, й забули ті дослідження філологів, що намагалися відтворити індогерманську мову, зачинательку мов європейських. Нині знанням етимології часто нехтують. Попри те, що індоєвропейські мови в більшій мірі, ніж семітські, зазнали докорінних впливів від інших мов, ми й досі можемо бачити, як різномовні вирази поділяють значення з одним і тим же коренем.

SPK, наприклад, — корінь, який має зв'язок з дією “бачити” і утворює численні слова в мовах індоєвропейського походження. В іспанській маємо: *espectáculo*

(“спектакль”), *inspector* (“інспектор”), *aspecto* (“аспект”), *respe(c)to* (“повага”, “респект”), і т.д. SPK іноді (за метатезою) міняється на SKP: *escepticismo* (“скептицизм”), *horóscopo* (“гороскоп”) або на SPG чи SPJ — *espejo* (“дзеркало”), так само як P може мінятися на B, а F — на P через фонетичну близькість цих приголосних. Для уважного спостерігача не складе труда з'ясувати, що англійське слово *TIRED* — те саме, що й шведське *TRÖTT* (*TRD* = *TRT*), а корінь *MRD* зустрічається і в іспанському “*marido*” (“чоловік” [одружений]), і в англійському “*married*” (“одружений, заміжня”).

Не слід дозволяти собі зайти задалеко в таких тлумаченнях, але якщо братися до них з розумом і обачністю, вони дають нам уявлення про те, як утворюються гнізда (сім'ї) слів, що перекидаються в інші мови, і як ці гнізда постають з якогось основного (етимологічного) образу чи значення, як це буває в так званих метафорах. Китайська мова, яка має ідеографічне, а не фонетичне письмо, вдається (метафорично) до стилізованих образів замість літер фонетичного алфавіту, що його використовують семітські та індоєвропейські мови.

ЦАНУВАННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО

Арістотель стверджує, що не можна та й непотрібно обговорювати те, що, будучи даністю, не залежить від нашої волі і чого ми не можемо ні заборонити, ні змінити. Єдине, що варто, — просто визнати цю даність. Натомість, над усім, що «може бути

інакше», оскільки залежить або може залежати від нашого вибору, — над цим нам необхідно думати, щоб прийти до ясності рішення і діяння. Нам також треба думати, хоч про це Арістотель прямо ніби й не говорить, — коли нам треба ясно знати, як поводитись, або знати обставини, від яких залежить наше діяння. Істинне чи хибне — це щось, що збувається не через наше рішення. Це щось дане — факт. Але чи щось є добре чи зле, справедливе чи несправдливе, відповідне чи невідповідне, — це має бути вирішено після обдумування, яке засновується і розгортається у спосіб, відмінний від обрахунку чи логічного виведення. Наприклад, діагностувати хворобу — важливо, але лише якщо цей діагноз стає відправною точкою для іншого міркування — міркування, яке врешті має вирішити, що треба, а що не треба робити, аби пацієнт зміг видужати.

Мова — засіб, який дозволяє людям добувати знання про дійсне і спільно розвивати його, щоб досягти кращого рівня життя. Але подібно до інших засобів та інструментів, якими ми послуговуємось, мова потерпає від внутрішньої двозначності. Всякий засіб створюється для того, щоб розв'язати якийсь тип проблем або виконати операції, подібні до тих, що вже змусили нас створити цей засіб. Значення або цінність засобу стає явною, коли його уживати. І ми з'ясовуємо, що засіб, про який нам ідеться, може бути застосований знову в подібних ситуаціях і для подібних завдань, але

ми також можемо виявити, що цей же засіб можна поширити і на нові, досі незауважані і невиявлені царини використання. Це і живить технологічний поступ.

Виробництво якогось засобу своєю чергою вимагає інших засобів. Саме через це ми часто губимо з поля зору нашу мету і перетворюємо засоби на цілі. Це — небезпека всякої технологічної еволюції. Ми починаємо з того, що опановуємо якийсь створений нами засіб, але закінчуємо тим, що перетворюємо себе на його служників. Технологія змінює наш спосіб життя.

Засіб або інструмент іноді можна використати, як ми сказали, в ситуаціях, які раніше були невідомі або навіть неуявлювані. І все це коштом того первісного застосування, що, може, навіть застаріло і цілком вийшло з ужитку. Хіба багато хто в 1970-х міг собі уявити, які нові застосування і завдання матиме інформатика і які проблеми розв'яже, а які створить. Чимало звичайних, рутинних справ, явно неунікних в публічному просторі, застаріли, а ми мусимо, хоч-не-хоч, — щоразу більше — пристосовуватись до нової техніки. Сьогодні комп'ютер стає невід'ємним від цілого ряду практик щоденного життя. До природи засобу належить не лише те, що він перетворюється в інструмент для нас, а й те, що він змінює умови нашого життя, справи, якими займаємось, і спосіб, в який ми це робимо.

Усе, що говориться тут про засіб загалом, стосується і такого фундаментального засобу людини, як мова.

Опановуючи якийсь засіб, ми користуємося якоюсь *технікою*. Коли цей засіб стає щоразу складніший, породжуючи нові засоби, або коли поєднується його застосування з застосуванням інших засобів, тоді виникає те, що називається *технологією*.⁸ На це вказував Вальтер Онґ⁹, досліджуючи, що відбувається при переході від розмовної мови до письма. Наше сучасне суспільство накидає панування технологізації словом на щоденні, щоразу ширші царини. Ми живемо в суспільстві, де мова і символічні засоби вираження вкоренилися в усіх царинах, навіть в тих, де раніше спілкування було не більш як обмеженим і необов'язковим складником. Людська діяльність, яка в багатьох випадках раніше здійснювалася безпосередньо-природнім чином, а отже вимагала просто особистого спілкування з кимось, як видно тепер, охоплена процесами технічного характеру. Чимало ролей і форм поведінки тепер є неунікні і вимагають технічних, а відтак мовних знань від кожного громадянина, який прагне жити нормальним життям в сучасному постіндустріальному і технологізованому суспільстві. Що більше уваги вимагається від нас для нових процесів і нових завдань (які породжують нову термінологію), то менш свідомі ми тієї основної мови, на якій зводиться будь-яка

⁸ Postman, Neil. *Technopoly. The Surrender of Culture to Technology*. – New York: Vintage Books, 1993.

⁹ Див. прим. 4 (с. 21).

спеціалізована мова. Ми навчилися бачити далі, ніж наші власні носи, але забуваємо тримати під рукою дзеркало, яке дозволяє бачити сам ніс.

Жодне інструментальне опанування не є необхіднішим, ніж *опанування мови* для того, хто сподівається стати паном свого життя, а не просто жертвою випадку і примх долі.

МЕТАФОРИЧНО-МЕТОНИМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ МОВИ

Коли я говорю про нашу “потребу опанувати мову”, стає ясно, вже з цього простого твердження, що ми маємо неоднозначне уявлення про те, що таке мова. Бо саме слово *мова* — двозначне. Наш словник насяк невизначеністю між дією і результатом або інструментом. Усі поняття, що пов'язуються з якоюсь розумовою або пізнавальною діяльністю, потерпають від цієї семантичної двозначності:

Lenguaje (“мова-мовлення”) може означати як *слова*, які ми вживаємо, так і саме їх *уживання* або використання. Німецькою навпаки — *die Sprache* (“мова”) відрізняється від *das Sprechen* (“мовлення”).

Conocimiento (“пізнання”) може стосуватися як *пізнавальної діяльності*, так і отриманого внаслідок неї *результату*.

Teoría (“теорія”, грецька *theoria*) на початку означала *мисленнєву діяльність*, коли щось необхідно збагнути й пояснити. Це значення і далі чинне в повсякденному вжитку, але під “теорією” ми розуміємо також, та ще й охоче, **те, що отримуємо** від

теоретичного осмислення. Без писаної мови це останнє значення не встановилося б.

Concepto (“поняття”) — цим словом ми означаємо **розумову дію**, сприймаючи щось як **таке, що виражається** в словах. Іспанське *concepto* походить від латинського *capio*, що означає “хапати”, “брати” (“їняти”), — те ж саме й в німецькій (*Begriff* — *Begreifen*) і в скандинавських мовах.

Pensamiento означає не тільки акт мислення, але й його зміст — **помислене**, думка.

Цікаво в цьому випадку те — принаймні в іспанській, — що всі ці слова, сказані в множині, автоматично втрачають якість дії. *Lenguajes* (“мови”), *conocimientos* (“знання-відомості”) і *teorías* (“теорії”) — завжди є лише результатами чи наслідками мовлення, мислення і систематично-предметного мислення. Властиво ж сема дії, скрита тут в однині іменника, при переході до множини зникає зі смислу.

Ця невизначеність між дією і результатом не обмежується назвами розумової діяльності, вона — в суті назв будь-якої діяльності. Бо коли означувати діяльність через **іменник діяльність**, це породжує безліч семантичних двозначностей: один і той же іменник стосується то діяльності, то засобу цієї діяльності, то її результату. Наш словник насяк двозначністю, за такими двома принципами:

1. Принцип асоціації, або метонімічного застосування

Всякий мовний вираз, який використується для означення чогось, можна ви-

LÓGOS

El hecho de que el ser humano sea un animal social en mayor grado que la abeja o que cualquier otro animal gregario, tiene una explicación evidente. Es común afirmar que la naturaleza no hace nada en vano y el ser humano es el único que tiene *lógos*. Pues mientras la voz pura y simple es expresión de dolor o placer y es común a todos los animales, cuya naturaleza les permite sentir dolor o placer y la posibilidad de dárselo a conocer unos a otros, el *lógos* sirve para manifestar lo que es conveniente y lo que es perjudicial, así como lo que es justo o injusto. Pues esto es lo que caracteriza al ser humano, distinguiéndole de los demás animales: el hecho de poseer en exclusiva el sentido del bien y del mal, de la justicia y de la injusticia, y de los demás valores. Y la participación en común de éstas cosas es constitutiva de la familia y de la comunidad local.

користати і для “чогось” іншого, яке позірно пов’язане або суміжне з тим, що цей вираз позначав у якійсь попередній ситуації. Назву чогось можна ужити для його засобу або результату, але також вона може позначати належність або просто фізичну близькість. Ось приклади:

Слово *moneda*, “монета”, що походить від латинського *moneta*, бере свій початок з того факту, що монетний двір в Римі був розміщений поряд з храмом, посвяченим Юноні Монеті. Грецькою монета називалася *nomisma* (походить від *nomos* — “норма, правило або міра”), що передбачає інший механізм словотворення, про який скажемо в другому пункті.

Слово *burocracia*, “бюрократія”, виникло, коли назва тканини (старофр. *burel*), якою оббивали стіл (фр. *bureau*), перейшла на сам стіл (*бюро*), а потім — на цілу будівлю і службовців, котрі, як бачилося, сиділи довкола столу, ухвалюючи рішення.

Цей вид означувань через асоціювання називається *метонімія*. *Метонімія* — найпоширеніший і при тому найменш зауважуваний семантичний механізм у мові. *Метонімія* набагато важливіша за *метафору*. Всі думають, що знають, що таке *метафора*, але мало хто знає, що таке *метонімія*. Навіть багатьом спеціалістам з риторики бракує достатнього знання того, що значить *метонімія*, і вони зводять її до кількох випадків. Багато що написано про *метафору*, але мало про *метонімію*, а хто пише про неї, зчаста створює лише плутанину.

2. Принцип подібності, або аналогії

Це — другий основний принцип, коли один і той самий вираз уживають у нових ситуаціях. Бо кожен вираз, осмислено ужитий в якійсь ситуації, можна використати в подібних чи аналогічних ситуаціях. Цей лексичний механізм ми традиційно називаємо *метафорою*. Про метафору написано безліч текстів, які так і не дають з цілковитою ясністю зрозуміти, про що ж ідеться. Саме слово *метафора* страждає від метонімічної двозначності, про яку ми згадували раніше: кажуть, що певні вирази “є” метафорами. Але грецьке *metaphoré* не стосувалося самого виразу; не стосувалося воно й ужитого образу, як багато хто твердить, — воно стосувалося дії, коли якийсь вираз уживали, “переміщуючи” його, користуючись ним знову в нових ситуаціях чи місцях. *Metaphoré* — те саме, що й “переміщення” або “трансакція” (цей термін ще й досі фігурує в Греції в банківській справі і в компаніях-перевізниках, тобто при транспортуванні меблів).

Аби зрозуміти, чим є метафора, варто замість того, щоб пасивно читати все, що про неї написано, спробувати самому поспостерігати за тим, що ти робиш зі словами, вибираючи і уживаючи їх. Усе, чого ми не зуміємо пізнати в нашому власному досвіді, — просто нав’язане нам, а не збачене нами. Нема підстав вірити всьому, що ми читаємо в книжках чи чуємо в аудиторії. Нас змушують прийняти, що *метафора* означає нове використання якогось об-

разу в іншому контексті чи ситуації. Але це є правдою лише в деяких контекстах і ситуаціях. Ми називаємо “мишкою” маленький пристрій, який використовуємо при комп’ютері. Тут справді існує подібність образу, хоч і обмежується вона всього кількома рисами: дріт нагадує хвіст, а форма — тіло миші. Але якщо ми, наприклад, скажемо: «Бакалаврський екзамен — це двері до вищої освіти», то не побачимо вже жодних дверей, а лише **процес входження**, хоч ми й не входимо нікуди ногами. Тут ідеться про *аналогію*: так само, як двері дають (фізичний) доступ до якогось місця, іспит на бакалавра дає “доступ” до вищої освіти. Але і цей іспит не є кимось, хто “дозволяє” доступ; і Університет, куди я вступаю, не є просто будівлею. Я отримую не доступ в будівлю, а “доступ до освіти”, яка передається мені в будівлі. Ми не можемо, відтак, говорити, не вдаючись до метонімії, навіть коли говоримо про метонімії. Як і “іспит на бакалавра”, так і “Університет” уживаються метонімічно. Слово “Університет” зазвичай використовується для того, щоб вказати на будівлю, в якій розгортається університетська діяльність. «Це — Львівський університет імені Івана Франка», кажемо ми, вказуючи на будівлю. Але якби цю будівлю перестали використовувати для університетського навчання і призначили для іншої функції (лікарні, уряду і т. д.), то ця назва стала б уже невідповідною. Отже не будівля, а діяльність, яка від-

бувається в ній, змушує щось бути “університетом”, “лікарнею” і т.д.

Отже, *метафора* і *метонімія* — механізми, які уможливають перенос мовних виразів з одної ситуації до іншої. Це не означає, що одні слова можна метафорично чи метонімічно використати, а інші ні. **Всі** слова уживаються в одному з цих двох аспектів. Оригінальні нові і літературні вирази можна розпізнати як метафори, але більшість слів, звичайних слів, не сприймаються як ужиті метафорично. Метонімії ж іще більш невловні, ніж метафори.

Дехто називає “мертвими метафорами” слова, які стали дуже звичайними. Але таке означення абсурдне: коли ж вони вмирають? Все залежить від сприйняття мовця. Майже ніхто не думає про *поняття*, *concepto* чи *Begriff* як про метафори (те, що вони ними є, зазвичай не зауважують), що утворені як аналогія до “по-йняти” або “хапати”: *captar*, *agarrar*, *Greiffen*. І ніхто не думає про *cabeza* (“голову”), почувши слово *capitán* (“капітан”, “глава”) або *capítulo* (“глава”, “розділ”). Що мертво в цих “мертвих метафорах”, то це наше знання про те, як виник вираз (що не завжди можливо з’ясувати) і чому його вживають в новій ситуації.

«Мова щоразу використовує і оновлює себе, а ми цього можемо й не зауважувати» (стверджуючи це, я вдаюся до метонімії). Розмовна метонімія — це оречевлення (*hipóstasis*), коли ми говоримо про події, дії чи ситуації так, начеб вони були діючими

суб'єктами: «соціалізм — мертвий», «економікою править ринок», «долар вчора піднявся» (наче долар має ноги і ходить по сходах). Говорити, щоб при цьому не проявлялася метафора і метонімія, неможливо. Інакше ми мусили б вигадувати щоразу нові слова для кожної нової ситуації, а це суперечило б спілкуванню, яке якраз основане на визнанні чогось як саме “чогось” (при допомозі пам'яті), а не чогось **достеменно** того ж. Я бачу стіл, якого ніколи не бачив, і використовую слово *стіл* як відповідне для ідентифікації, бо цей стіл нагадує мені схожі об'єкти. Це теж метафора. Отже, мало-помалу мова трансформується, додаючи нові слова і змінюючи смисл давніх, використовуючи ці слова в ситуаціях частково нових, а частково відмінних. Мова ніколи не буває незмінною. Метафора — те саме, що й оповідь чи приклад, які ми наводимо, щоб було зрозуміліше, до чого ми ведемо. Єдині сталі назви — це власні імена (осіб, міст, місць і інших осібних об'єктів).

Риторика, основний чинник людського формування

Умови людського спілкування і набуття знань припускають, як вчить нас *феноменологія*, що ми не можемо ані говорити, ні думати не об'єктивуючи, що ми завжди говоримо й думаємо про щось (існує воно чи ні і хай яка його дійсність). Ми не можемо розуміти щось, коли не маємо його на увазі. Це і узалежнює людину

від знаків: ми можемо розуміти щось тільки через інше щось. А це породжує буттєвий парадокс: щоб розуміти, нам необхідно якісь поняття та ідеї мати на увазі. І нам ніколи не дасться вийти поза самих себе або пояснити слова без допомоги інших слів. Іноді говорять про “в'язницю мови”. Ми не можемо втекти з цієї в'язниці, не перебівши через мур, що оточує її, з допомогою простирадел з власної в'язниці. Щоб мова і спілкування зафункціонували, ми не маємо іншої ради, як почати з певних даних слів і понять. Без припущень — людського пізнання не існує.

Сьогодні більше, ніж будь-коли, наше суспільство вимагає володіння мовою. Бо якщо ми не оволодіємо мовою, то мова оволодіє нами.

Сучасною освітньою політикою керує — як аксіома або догма — переконання, що двома фундаментальними дисциплінами початкової школи є математика і рідна мова. До цього в багатьох країнах нині додається англійська мова. Вважається, що без цих базових знань неможливо вести нормальне життя в сучасному суспільстві. Я, однак, сказав би, що найосновнішим для громадянина в сучасному суспільстві є **опанування мови**. Але це “опанування мови” не означає, на мою думку, просто оволодіння “словами”, чи просто оволодіння рідною мовою. Розуміється, володіти рідною мовою потрібно, і нині необхідно знати більш ніж одну мову. Бо в сучасному суспільстві щоразу неunikніше

спілкуються через кордони. Але обмежитись до оволодіння національними мовами, їх словником і граматиною недосить. Опанування мови, про яке я говорю, — це не просто опанування словника, слів, а передусім **компетентність в уживанні словника і граматики**, а це теж метонімічно називається *мовою*. *Мова* — це і діяльність, тобто уживання словника, і **засіб** для такого уживання, тобто власне словник. Настільки звичне слово як *мова* — це, як я сказав раніше, слово двозначне й непевне. Ми іноді говоримо свідомо (принаймні до певної міри) про те, що робимо. Але також ми часто говоримо, як папуги. Важливо і вирішально, одначе, тут **те, що ми робимо зі словами**, як укладаємо чи вибираємо їх і як їх уживаємо. Ось що я мав на увазі, коли говорив про потребу опанувати мову. Тому слід бути свідомим і критичним в уживанні цього ключового слова — *мова*.

Предмет студій, основою і метою яких є навчити нас користуватися мовою, називається Риторикою, і **винайдена** вона була вже за древніх греків, коли кілька знавців почало **відкривати** те, як використовується мова для досягнення цілей того чи іншого характеру в тій чи іншій ситуації. Бо якщо кожна людина є спонтанно риторичною, тоді цей природній людський навик можна теоретизувати, як каже Арістотель напочатку свого трактату з Риторики, і зробити його об'єктом якоїсь навчально-дослідницької дисципліни.

За Середньовіччя Риторика ще вважали опорним предметом, одним з трьох, що склали так званій *Тривіум* (Риторика, Граматика, Діалектика). Минув час, і Риторика впала в немилість, її стали вважати таким собі мистецтвом «досягнення свого» з допомогою різних трюків і технік. Тому відмовились і від студій, і від зважання на те, що є найдокоріннішим у нашому суспільному житті, а отже, в нашому особистому розвитку. Риторика вчать, як кажуть, аби навчитись обманувати. Та навіть якби так, то всі ми конче мали б ґрунтовно вчити її, щоб не бути обманутими і вміти виявляти всякий намір чи умисел, якому відповідає свій мовний вираз. Але Риторика дає більше, ніж просто захисну зброю. Риторика — це мистецтво вираження у подвійному сенсі: мистецтво **самовираження** і мистецтво досягати відповідного **результату**. Таким воно є необхідне для формування сучасного громадянина, який прагне стати майстром свого особистого, власного розвитку.

Риторика мала би стати першою і найважливішою дисципліною, бо від її знання залежить вираження усього людського, включно з науковою діяльністю. Але замість того щоб підтримувати живе усвідомлення цієї якості, філософія і освітня політика зробили з Логіки — з інструменту, який уживає для своїх розрахунків позитивістська наука, — парадигму коректного мислення на всі царини.

Час починати нам скидати столітню облуду з очей. Наша наука і наша техніка досягли вражаючого поступу, допомогли нам розв'язати матеріальні проблеми і дали багатьом людям високий стандарт життя. Проте і досі нам необхідно багато чого навчитися, щоб наше суспільство функціонувало належно. Бо всяке навчання і всяке знання досягається через мову.

Стокгольм, 2007

Хосе Луїс
Рамірес

Homo instrumentalis

Роздуми (не лише песимістичні)
про панування технології
і відмову людини від свободи

це очевидно. Природа, як кажуть, не робить намарно: з-поміж тварин істот лише людина наділена слогом (голос). Голос виражає біль чи задоволення (тому його мають також інші тварини), що завдяки своїй природі може відчути біль чи задоволення і виражати його.

El hombre es por natura
la bestia paradójica,
un animal absurdo
que necesita lógica.

Людина від природи —
звірина парадоксальна,
тварина абсурдна,
що потребує логіки.

Ці слова Антоніо Мачадо певним чином резюмують тему, яку я розвиватиму тут і яку дуже добре можна було б назвати “Велич і ніщота *Логосу*”. Я говоритиму поверхово — оскільки вичерпний аналіз вимагав би набагато більше місця — про інструментальну залежність людини, як у пізнанні, так і в дії.

Людина — це тварина, підкорена логіці, каже Мачадо. А логіка є тим, що укладчі Арістотеля класифікували як Орган, або інструмент знання (*saber*). Та не лише знання, сказав би я, а ще й уміння (*saber*) діяти. Бо те знання заради знання, яке так подобалось грецьким філософам, перетворилось у міф. Ми прагнемо знати для того, щоб вміти діяти. Хто з успіхом, хто з мудрістю — відповідно до того людського типу, до якого належимо.

Перекладено за виданням: Ramírez, José Luis. Homo instrumentalis. Reflexiones (no sólo pesimistas) acerca del dominio de la tecnología y de la renuncia humana a la libertad // *Pensaments*. – # 10. – Universitat de Lleida, 2000. – P. 65-87.

ЛОГІКА І ЛЮДСЬКА ДІЯ

В одному надзвичайно порадливому місці “Політики”, яке багато хто цитує, не читавши, або й дехто читав, та не збагнув до кінця, Арістотель каже таке:

Що людина є істотою суспільною в більшій мірі, ніж бджола чи інша стадна істота, це очевидно. Природа, як кажуть, нічого не робить намарно: з-поміж живих істот лише людина наділена словом (λογος). Голос виражає біль чи задоволення (тому його мають також інші живі істоти, що завдяки своїй природі можуть відчувати біль чи задоволення і виражати це), а слово крім того ще виражає, чи щось є корисне чи шкідливе, справедливе чи несправедливе. Отож, це і відрізняє людину від інших живих істот: тільки вона має чуття добра і зла, справедливості і несправедливості тощо. А спільне усвідомлення цього творить родину й суспільство.

Ці слова грецького філософа містять водночас антропологічну ідею і теорію людського пізнання й дії, але передусім вони є підґрунтям для уявлення про людське спілкування, з яким і на йоту не в змозі зрівнятися популяризована і схвалена “Теорія комунікативної дії” Юргена Габермаса.

Арістотель же стверджує, що через *логос* людина здатна пізнавати, що є добре, доцільне чи бажане, і повідомляти про це собі подібним. Звідси — розумний обмін знаннями, необхідними для розвитку людського суспільства.

Грецьке слово λογος перетворилося в латинське *ratio* і в іспанське *razón* (*розум*),

що є суттєвим звуженням багатозначного грецького слова, котре охоплювало і мислення, і ужиток слова, нав'язуючи також до мовної діяльності і до рахунку. Якщо *розум-razón* у його сучасному сприйнятті стосується радше інтелектуально-умоглядної сторони мислення, то під грецьким *логосом* первісно малося на увазі уживання слова як структурної складової мислення. Свідомий меж *ratio*, Цицерон, граючись словами, казав, що грецький *логос* — це воднораз *ratio* і *oratio*. Але найбільше арістотелівський текст контрастує з певним сучасним уявленням про раціональне у тому, що не зводить *логосу* до чогось суто теоретичного. У цьому уривку філософ прив'язує застосування *логосу* не до пізнання істини, а до визначення, що корисне чи шкідливе, що добре чи зле. Тобто мова йде про якийсь особливо практичний *логос*, адже розуміння доброго, корисного і справедливого спрямоване на людську діяльність — не на чисте споглядання.

СИМВОЛІЧНА ТВАРИНА

Згідно з арістотелівським текстом, людина як в пізнанні, так і в діянні залежна від посередництва *логосу*. Йдеться про символічне посередництво, або орудність (*instrumentalidad*), коли, з одного боку, враження від чогось конкретно зовнішнього замінюється і заміщується, організовуючись понятійно, а з іншого, структурується наша свідомо діяльність. Людина здатна виражати те, що має на думці чи в пам'яті,

у членоподільних звуках, у словах, в той час як інші тварини виражають те, що відчувають, безпосередньо, лише експресивними звуками, не здатні розмірковувати, що добре, а що зле. Тобто вони діють спонтанно, не маючи змоги обдумати, що треба, а що не треба робити. Як би нам не хотілося наділити нерозумних тварин здатністю до спілкування, ми ніколи не знайдемо в них здатності до роздуму, до осмислення, до давання етичних чи естетичних оцінок. Тварини, казав Вітгенштайн, можливо, й спілкуються поміж собою, але вони ніколи не зможуть домовитись, аби зробити щось, наприклад, у “наступну середу”.

Беручи загально, такий орудний характер не є специфічно людським; бо кожна істота, в тому числі й тварина, потребує засобів для орієнтації та дії, аби вижити. Але що характерно: засоби чи інструменти, вжиті людиною, стають усвідомленими, оскільки їх обдумано і створено завдяки її здатності думати і спілкуватися.

Отже, нам цікаво дослідити, як проявляється ця орудність людського пізнання і дії, беручи до уваги, що найважливішим для моїх міркувань є *дія* і що (пі)знання, для мене, — це форма скеровуючої діяльності в творенні. Я відмовляюсь, відтак, спрощувати роблення і діяння, теорію і практику до семантичних дихотомій, адже по суті все є людською практикою або діяльністю, і такі понятійні пари не пов’язуються дихотомічно, що я вже аналізував при іншій нагоді.¹ Теорія твориться в теоретизуванні,

а воно — особлива форма людської практики, покликаної для того, щоб споглядати і пояснювати власне практику і те, що її зумовлює. Людина пізнає свій світ для того, щоб могли жити в ньому, тобто діяти, і діє вона таким чином, що повсякчас побільшує свої знання, наміряючи свою діяльність в майбутнє. Тобто, практика дає досвід, а досвід нарощує теоретичні знання. Але крім того людина спілкується з іншими — для цього й існує мова, — без чого розвій знання і творення були б неможливі. Бо, коли продовжити попередньо цитований уривок з *Політики*, «якщо хтось не може жити в спільноті чи є настільки самодостатній, що нічого від неї не потребує, той або звір, або бог, але не людина». Ні тварина не має *логосу*, ні Богові він не потрібен. Що бракує тварині, для Бога є зайвим, адже він самодостатній і не потребує роздумувати, ні вголос, ні подумки, щоб діяти якогось висновку. Тому сутньою функцією *логосу* є людське спілкування і роздум, що означає, за Арістотелем, перевагу щодо тварини і дорівняння (*compensación*) до божественного.

Цей людський *логос* є началом і основою інструменталізму (*instrumentalismo*) нашого людського існування. І я вживаю у своїх міркуваннях насамперед слово *instrumento* (оруддя, інструмент), або ще

¹ Дивіться мою роботу “Простір роду і рід простору” (“El espacio del género y el género del espacio” // *Astrá-galo*. – Inst. Español de Alcalá de Henares, Ed. Celeste. – 1996. – № 5).

utensillo (засіб, знаряддя), навіть коли інші автори часто говорять про *herramientas* (знаряддя [виробництва]). Моє мовне чуття — загострене через тривале вигнання — не дає мені розлучити слово *herramienta* з його становчою метафорою — залізом-*herra*. Мені не звучить це *herramienta*, тож волюю говорити про оруддя (*instrumento*), часом про орган (*órgano*) або також про засіб (*utensillo*).

В ЛЮДИНІ ВСЕ Є ОРУДДЯМ

Бути “людиною” означає мати певну (але лише певну) владу в своєму оточенні, як у тому, що стосується чистого знання про нього, так і в тому, як його можна дієво змінювати чи використати для своїх цілей. Але людські знання і діяльність реалізуються не безпосередньо, а опосередковано. Людина може пізнавати лише завдяки іншим речам і діяти лише послуговуючись засобами чи протезами (*prótesis*), які ту дію (*operación*) полегшують. Людина є не лише *homo faber*, але насамперед *homo instrumentalis*, і лише тому, що вона є істота орудна (*instrumentalis*), вона також може бути творящою (*faber*).

Але коли я говорю про орудність, то не маю на увазі просто ужиток якихось зовнішніх об’єктів, якими ми здійснюємо завдання, недосяжні для самої нашої тілесної природи. Я не маю на увазі ту нестачу й обмеження людського тіла, що спонукує його шукати й розвивати засоби і техніки, основані на зовнішніх щодо нього

елементах. Людська орудність вже вписана в наше власне тіло і в наш власний ум (*mente*). Щоб діяти й існувати, людині — і в цьому вона не відрізняється від інших тварин — дано тілесні органи, природні чуття й здатності, які дозволяють їй увійти в контакт з довкіллям і керувати ним задля власного виживання. А від решти тварин людину докорінно відрізняє її вміння об’єктивувати функцію цих органів, думати про них і бачити їх як “щось”, міркувати над ними і навіть підкорювати, чи пристосовувати до своїх потреб. Найбільш автоматичною й незауважуваною частиною нашого організму є нутрощі. Шлунок, печінка, серце і т. д. функціонують, хоч би ми й були несвідомі того і навіть якби ми не знали про їх існування й розташування. В сучасній медичній технології ці органи і навіть системи залоз, нервова система, кровообіг або гени стали предметом досліджень, уможливаючи здійснення найпередовіших маніпуляцій і навіть трансплантацій. Здається, сучасна цивілізація могла б трансформувати все, включно з початками самої трансформації. Нам вже замало лише поступу й прогресу, нам хочеться трансформувати сам поступ і сам прогрес, нам хочеться трансформувати трансформацію.

Хоча спершу ми не звертаємо уваги на нутрощі й інші внутрішні організми, та ми одразу усвідомлюємо те, що впливає на використання тих природних органів, які пов’язують нас із зовнішнім, таких як тілесні органи: зір, слух, чи органи руху. Ці

органи піддаються тренуванню, що вдосконалює їхні функції. Ми вчимося свідомо керувати ними і навіть корегувати їх, з допомогою техніки (окулярів, слухових апаратів, штучних зубів, серцевих клапанів, тканин для пересадки, пластичних операцій, органів-замінників). Вироблення компенсаторних чи додаткових протезів для людського тіла сягнуло неймовірних вершин, і будь-який інвалід може жити тепер майже нормальним життям.

За свого життя ми натреноуємо і розвиваємо наші фізичні сили. Надзвичайно важливою для орудного функціонування людського тіла є рука — наше основне тілесне знаряддя для розробляння будь-якого іншого типу засобів чи протезів. Звільнена від первісної функції оперття і викшталтувана для складніших і точніших завдань — між іншим, завдяки здатності хапати й протиставляти один палець решті чотирьом — рука становить, поряд з мовою, найважливіше знаряддя, питоме й безпосереднє, яким ми володіємо. Рука і мова — знаряддя знарядь. Рука — знаряддя, що творить матеріально намацальні засоби, а мова — знаряддя, що творить засоби нематеріально символічні. І коли я говорю про мову, я маю на увазі не слова, а Слово — діяльність, при якій послуговуються словами тої чи іншої мови як засобами для виконання тої чи іншої задачі.

Я спиняюсь і наголошую на цьому аспекті, бо одна з проблем людської орудності полягає в тенденції перетворювати все в

речі і зводити діяльності до іменників, подібно як цар Мідас перетворював в золото все, чого торкався. Ця тенденція до оречевлення, до додання в усьому речей, є наслідком стану, властивого для тієї нашої свідомості, що може функціонувати лише об'єктивуючи.

Коли Арістотель говорив про *логос*, то мав на увазі не самі слова, а уживання їх у мовленні і в мисленні. Але оскільки без конкретного інструменту слів функціонування слова не було б можливим, це спонукає нас сплутувати річ і функцію і обертати нематеріальну функцію чи дію в річ. Відтак ми говоримо про *la inteligen- cia* (*розуміння, розумність, метикування*) — що є нічим іншим, як дією розуміння, — і навіть намагаємось виміряти його, начеб воно було чимось намацальним. Коли я питаю, де знаходиться Університет, хтось вкаже пальцем на будівлю, яку з однаковим успіхом можна було б використати і як університет, і як шпиталь чи міськраду. Університет, властиво, не є ані будинком, ані майном, ані особою, він є діяльністю, скерованою на певні цілі, яким присвячують себе організовані певним чином люди.

Можна було б піти ще далі: твердячи, наприклад, що я бачу столи чи поштові скриньки, я спотворюю дійсність, бо те, що я називаю столом, є просто засіб, який ми використовуємо для *столування* (*meseare*). І ніхто, справді, не зміг би сказати, що він бачить поштову скриньку, якби попередньо

не знав, — за набутих у культурі звичаєм, який вчить його, для чого слугують речі, — що означає писати і надсилати листи і яка є функція цього жовтого ящика, відомого як поштова скринька.

ДІЯ І РЕЧОВІСТЬ: ЩО Є СУБ'ЄКТОМ?

Годі збагнути, що я розумію під людською орудністю, якщо не відкинути упередження щодо існування речей. Себто, йдеться не про те, що нібито речі не існують, — важливо те, що речі не є тим, що, ми кажемо, вони є, — бо те, що ми розуміємо під сутністю речей, є лише функцією, якою ми їх наділяємо, або ж аспектами, на які звертаємо увагу через їхню пов'язаність з нашою людською діяльністю. Те, що ми розуміємо під “сутністю речей”, є просто їх сутністю для нас, і говорити про якусь іншу сутність — це начебто ставити себе в якусь абсолютну й зовнішню щодо нас перспективу, властиву хіба Богові.

Дія і речовість — ось дві координати, які пов'язують нашу світову дійсність; а не “помислена річ” і “річ простерта”, як, певно, гадав Декарт. Речове завжди буде, по суті, незбагненим для нас. Саме існування речей є уявним і може бути поставлене під сумнів. Натомість та справа, якою ми займаємося щомиті — наша свідомість діяльність (яка може не усвідомлювати себе, але завжди усвідомлює те, чим займається) — є безперечна. Завважте, я не кажу, що вона істинна; вона — безперечна, її неможливо заперечити. Я міг би засумніватися щодо

ролі, в якій виступаю — дійсна вона чи вигадана; засумніватися, дійсною чи уявною є публіка, яка слухає мене; але я злукавив би, твердячи, що не виступаю, коли таки виступаю, або що не говорю з кимось, коли таки говорю. Йдеться не про істину — йдеться про очевидність. Істина — це платонівська утопія; якби ми володіли істиною, ми були б богами — не людьми. Саме ця очевидність діяльності, якій ти віддаєшся, змусила Декарта збагнути, що помислити, ніби не мислиш, — неможливо. Та оскільки Декарт був одержимий прихованим матеріалізмом, субстанцією (*la sustancia*), то твердив, що для мислення потрібна якась передоснова (*un sustrato*), суб'єкт (*un sujeto previo*). Бо очевидне — це мислення, яке ми здійснюємо, а не існування нашого я, що є чистою дедукцією.

У більшості сучасних наук і в психології, які не подолали метафізичного картезіанського матеріалізму (*sustancialismo*) або онтологізму, “я” ототожнюється з мозком. Моє питання: що кого пояснює: мозок — мислення, чи мислення — мозок? Адже лише тому, що ми знаємо, що означає мислити, ми можемо зрозуміти, що мозок є відповідним органом для виконання такої функції. Так само ми розуміємо голосові зв'язки* — для творення артикульованих звуків, з яких складається людська мова. Не було б горла, людина знайшла б інші засо-

* В оригіналі *cuerdas vocales*, “голосові струни”: «*cuerdas*, — означає автор, — які не мають нічого від струн».

би, щоб здійснювати свою найхарактернішу функцію, *логос*. Так само говорять глухонімі (у свій спосіб), бо вони — люди.

Значущо, що ми називаємо “органами” ті частини тіла, які допомагають нам здійснювати функцію взаємодії з середовищем, бо “орган” властиво й означає “оруддя-інструмент”, а “інструмент-знаряддя” (дехто називає його *herramienta*, начеб він був із заліза) — це засіб для сповнення якоїсь функції. Подібне можна сказати про зовнішні речі. Тому я й казав, що лише той, хто наперед знає, для чого слугує, припустимо, поштова скринька або автостоянка, може сказати, хай і неточно, що він “бачить” скриньку чи автостоянку. В платонівській теорії ідей є дещо істинне, якщо розуміти її з функціональної точки зору: ми розуміємо речі, впізнаючи в них їхню функцію чи їхню корисність, уже відому нам, бо ми вже її вивчили. Але ми впізнаємо речі не через пригадування, *anamnesis*, а завдяки досвіду. Дітьми ми навчилися розуміти стіл як стіл, ложку як ложку (а не як іграшку). Бо коли мама бачить, як дитина бавиться ложкою, і каже: «Це не іграшка», вона в інший спосіб спонукає дитину розуміти, що є іграшкою і не є ложкою.

Якщо ми будемо виходити з того, що справді дійсними у нашому житті є наші діла, те, чому ми віддаємося, а не речі, які нас оточують (адже дійсність, що її сприймаємо в речах, які нас оточують, — це функція нашої власної діяльності), то дійдемо висновку, що наше тіло й наші ро-

зумові здібності — це найперші засоби на службі в нашій творчій діяльності. Або — що те саме: не буває спершу якогось суб’єкта, а по тому — якоїсь діяльності, бо саме діяльність творить і суб’єкта, і об’єкт. Як конкретних людей, нас відрізняють наші діяльності. «Пізнаєте його по ділах його», кажуть. “Я” чи особа, які не діють, не будуть ні “я”, ні особою. Бездіяльне тіло не є живою істотою, а життя — це діяння, опосередковане матеріальним, опора людської діяльності, яка надає йому сенсу і смислу.

САМООБМАН ЛЮДСЬКОГО (ПІ) ЗНАННЯ

Однак людина не обмежується самими лише матеріальними знаряддями. Людський *логос* здатний творити нематеріально-символічні засоби, які і є тою перевагою, що ставить людину понад тварину, але й водночас змушує нас губитися у світі вигаданих нами ж уявлень. В силу символічного характеру людського пізнання і діяння ми часто плутаємо діяльність і її сенс зі знаряддям, на яке вона спирається. Ми плутаємо навіть один засіб з іншим. Вважаємо, що гроші є щось матеріальне (*sustancial*) і що ім’я речі є самою річчю.

Підсумовуючи: ми в нашій найбезпосереднішій діяльності користуємося знаряддями, які є не зовні, а всередині нас; не знаряддями, які є в засягу руки чи мови, а які є власне рукою і власне мовою. З цих, сказати б, вроджених знарядь починається невпинний людський пошук нових засобів,

які розширюють нашу тілесну здатність і наше поле дії та впливу на щораз то дальші відстані у часі й просторі. Користуючись органами чи зовнішніми матеріальними засобами, ми щораз то більше забуваємо, що їхньої орудності не було би без нашої вродженої орудності, нашої свідомості й наших внутрішніх можливостей. Техніки й механізми, які ми використовуємо, керуючи зовнішніми знаряддями, і навіть підготовчі заходи, до яких вдаємося задля цього, — ось основа нашої орудності. Ці техніки і ці механізми беруть початок з нашого власного ума, з логічної структури мислення, з концептуалізації, з освоєних представлень і набутих упереджень, з наших звичок, чеснот і пороків, а особливо — з тих мовних елементів, яких уживаємо для спілкування з іншими.

Історія людського розвитку свідчить про невпинний пошук нових завдань, які людина ставить перед собою, і нових засобів задля їх здійснення. Від природного каменя як зародкового знаряддя до сучасної інформаційної системи людина вчиться інструменталізувати все, що знаходить на своєму шляху, і з допомогою інших, попередніх і простіших засобів витворювати щораз складніші, з дедалі більшим часо-просторовим засягом. Властиво, саме творення знарядь вимагає знарядь.

Орудний стан людини настільки впливає на її існування, що загрожує відчуженням щонайменше з двох причин. А кажучи *відчуження*, я хочу вказати на людську

схильність сплутувати засоби, якими діємо, з цілями, задля яких діємо.

Перша причина відчуження полягає в тому, що ми втрачаємо з поля зору мету і сенс того, що робимо. Кожний засіб або інструмент передбачає якусь зовнішню ціль. Засіб вибирається, щоб досягти чогось іншого, що відмінне від самого засобу. Коли ж засіб чи знаряддя вичерпується одним його ужитком (харчі, мило чи щось в тому ж дусі), тоді перед нами — предмет споживання. Мені важливі тут, одначе, не споживчі вироби, а засоби для вироблення чогось іншого, призначення яких — досягти чогось поза самим засобом, а не просто спожити його. Але засіб може мати своєю метою вироблення іншого засобу, так що навіть може постати цілий ряд засобів засобів, чия остаточна мета врешті розчиняється. Всяке творення знарядь заховує в собі якісь попередні знаряддя, і ми завжди ризикуємо втратити з поля зору їх перехідний смисл, так начеб в самому цьому творенні і полягала ціла мета нашої дії. Організація сучасного суспільства схильна породжувати таку форму відчуження. Коли в наш час щезають важкі й відразливі справи, перетворюючись на приємні й розважальні, ми вдаємося до орудних діяльностей, яким зовні бракує сенсу, і легко втрачаємо розуміння того, що є етично добрим чи злим, навіть коли шукаємо їм змістовних пояснень. А хто й тепер змушений виконувати малоприємні справи (адже мусять хтось вивозити сміття й опікуватися

людськими злиднями), той робить це, напевне, не з ідеалізму, а задля заробляння грошей. Гроші — ще один засіб, який перетворився на ціль, ціль, задля якої ми робимо будь-що, не питаючи про його суспільну користь. Піклування про цю користь і її розвиток ми передаємо в невидиму регулюючу руку ринку, — про що казав Адам Сміт, — міркуючи: якби те, що ми робимо, не було корисним, хто б за це платив?

Інша причина відчуження — яка тільки посилює попередню, змушуючи нас втрачати з ока не лише цілі, до яких провадять засоби, а навіть контроль над ними і повне їх визначення, — це зростаюча складність, якій вони улягають. Спочатку ми творимо засоби, щоб досягти завбачених цілей. Та щойно ми опановуємо якийсь засіб для дії, як він змушує наш спосіб дії підлаштуватися під його умови. Коли засіб доходить до якоїсь крайньої складності, витворюючи непередбачені доти можливості і наслідки, це призводить до несподіваних результатів, здатних переіменувати наш спосіб життя і навіть етику. Поспілкувавшись з деякими сучасними дослідниками цього явища, можна б сказати, що технічне знаряддя стає технологією, і коли *техніка* все ще підкоряється нашому контролю й пануванню, то *технологія* панує над нами і змінює нас — на добре чи на зле. Йдеться вже не про те, що ми робимо з інструментом, — йдеться про те, що інструмент робить з нами. Технологія створює такі форми сучасного життя, які не лише

витісняють, як застарілі, життєві звичаї і практики минулих часів, а й неухильно змушують підганяти під себе наше щоденне життя. Технологія — це передусім неунікний засіб контролю індивідів у руках бюрократій технополісу, про що каже нам Ніл Постман.

Ми опиняємось тут перед своєрідним обтинанням розуму, перед розщепленням того подвійного аспекту, яким володів аристотелівський *логос*. Розум зведено до розуму інструментального, до нової моделі раціональної розумності, яка однозначно нав'язує себе від початку Нової доби. Його найвидиміша характерна риса — це розвиток науково-технічного (пі)знання, яке у дедалі швидшому ритмі, долаючи рівень давнього механістичного (пі)знання, глибоко проникло в добу рушійної енергії і розвинуло інформатику, або ж маніпуляцію даними, множачи небувалі в історії артефакти і глобалізуючи людські зв'язки, чому ми є свідками.

Об'єктивність як умова свідомості і труднощі самоусвідомлення

Тепер необхідно пояснити, що небезпека технології — доньки орудного розуму і причини людського відчуження, яке перетворює нас на служників наших власних знарядь, — це небезпека, що походить від питомого стану нашої свідомості, від особливого характеру *логосу*, який, пропонуючи нам вигоду, готує і пастку. Бо навіть якщо характерним для людської свідо-

мости є скеровувати себе як поза себе, до зовнішньої дійсності, так і на себе, на рефлексування над власною внутрішньою діяльністю, то первинним для свідомості є, безумовно, погляд назовні, структурування того, що ми відкриваємо в своєму оточенні. Добре відомо, що поняття “я” і здатність мислити про себе, мислити про те, що ми мислимо, постає в ранньому дитинстві, коли розумові засоби мислення й спілкування вже узгодилися в дитячому умі — з допомогою мови, в сім’ї й у суспільстві, де народилася дитина. Бачити щось поза власним носом не так важко, як нам іноді здається. Що важко — це бачити власний ніс. Бо попри те, що ми проводимо життя, осмислюючи наші форми мислення і те, що спонукає нас бачити речі і діяти в той чи інший спосіб, ми ніколи не зможемо пізнати себе самих так, як, здавалося б, пізнаємо оточення. Якби не дзеркало, я б ніколи не зміг дослідити власний ніс; якби не інший, ніколи б не знав, хто я. *Busca en tu prójimo espejo, pero no para afeitarte, ni para teñirte el pelo*: шукай у ближньому дзеркало, та не для гоління і не для фарбування кіс, — каже Мачадо.

Ми робимо видимим собі свій ніс, тобто свою внутрішню свідомість, хіба лиш у спосіб Піноккіо, видовжуючи носа перед собою коштом самообману. Бо є щось непевне в спробі самоусвідомлення. Скажім одразу, ясно й коротко: бути свідомим чогось — це об’єктивувати це щось. Об’єктивування — це становча умова людської

свідомості. Без свідомості не існує об’єкта, без об’єкта не існує усвідомлення; навіть коли свідомість і об’єкт не є одним і тим же. Аби щось пізнати і могли його використати, ми спершу мусимо це щось перетворити на зовнішній щодо свідомості об’єкт, мусимо *оречевити* його. Лише те, що постає перед нами як щось, як річ, є пізнаваним і помислюваним. Це означає, що саме мислення і сама свідомість також мусять бути оречевлені і об’єктивовані, аби бути пізнаваними й досліджуваними в момент самопоглядування.

Оречевлююча схильність нашої свідомості і потреба оречевлювати самих себе при самоусвідомленні — це те, що змушує нас шукати зовнішніх засобів, які б замінили і представили наш внутрішній досвід. Відкритість нашої свідомості спонукає нас панувати над світом, хоч би й коштом втрати панування над собою.

ОБМАН ЛІТЕРИ

Першим вирішальним для нашої культури технологічним проявом, який озвнішнив найдокоріннішу внутрішню властивість людини, було створення алфавіту і основної на ньому письмової мови. У винайденні алфавіту — ключ і начало усіх пізніших новочасних технологій. Якщо технологізація суспільства не сталася до Нового часу — то це тому, що навчання грамоті і поширення в суспільстві читання й писання вимагали такого засобу розповсюдження, як друк, — а його не було в Європі до XV ст., і уста-

лювався він та вдосконалювався повільно. Друк передбачає опублікування того, що вже існувало значно раніше. «Навіть якщо винахід друку був важливою подією, — писав Гоббс у своєму *Левіафані*, — це ніщо в порівнянні з винаходом алфавіту».

Людська розмовна мова напочатку була мастацтвом, особистим ужитком і досвідом, її орудний засяг у часі й просторі обмежувався конкретною ситуацією, в якій мова велася. Заучування напам'ять було спробою дати їй більший часо-просторовий засяг, але не дуже великий, бо якщо деякі оповіді дотривали до наших днів, то все ж тому, що в певний момент були записані. Коли ж знайшовся засіб не лише для слуху, а й для зору, і вдалося повністю об'єктивувати мислення і слово, мова унезалежнюється від людських суб'єктів і обертається технологією, що повністю преображує людську культуру. Ще неблизька та мить, коли сказане і слухане також здобудуть свій засіб утривалення за допомогою магнітної плівки. Тож, починаючи з VI ст. до Р. Хр. діяльність, доти залежна від уст і слуху, перейшла до руки й ока, повністю перевернувши уявлення про людське пізнання, давши начало аналізу й науці і перетворивши на зовнішній засіб те, що належить свідомості. Письмо не лише створює граматику як об'єктивовану систему, воно змінює природну людську граматику.

Гегемонія іменника над дієсловом-*verbo*, накинута пануванням писаної мови в нашому мисленні, змушує нас забути, що

verbo за своїм латинським походженням означає “слово”, і тому слово за антономазією, як найважливіша граматична категорія, основна виражальна форма діяльності і вісь мови, мусило б бути дієсловом, а не іменником. Зробіть експеримент: попросіть когось сказати вам якесь слово. Запитуваний негайно скаже вам якийсь іменник. Ми живемо в уявному світі речей, і наша мова одержима іменником. Сама мова, *logos* в одному зі своїх значень чи аспектів, що означала певну людську здатність і відповідну їй діяльність, тепер означає найчастіше систему слів, якій та діяльність при-служує.

Опредмечення і оречевлення людських умінь і здібностей, наче чогось зовнішнього, ужиткового і не пов'язаного з конкретними особами, витворює аутичну культуру, яка перетворює знання на інформацію і спотворює значення таких понять, як (пі)знання, досвід, мистецтво, наука. Наші освітні програми говорять про (пі)знання, наче про щось зібране в записаних словах, у книжках і в електронних архівах. Ми поводимося, як той кіт, коли йому вказують на їжу, а він дивиться не на тарілку, а на палець. Ми живемо в переконанні, що знання спасенне простим архівуванням писань, так начеб цінність тих писань і тих кодифікованих систем не залежить від чийогось особистого знання, спроможного знову задіяти їх смисл і їх витлумачити.

Той самий Платон — хоч він і є головним винуватцем субстанціонального техно-

кратично-онтоцентричного мислення, яке панує над нами, і батьком численних проблем, що їх має наше суспільство соціальних інженерів, — добачав небезпеку в наданні письму цінності, якої немає в ньому самому. В чудовому міфі про Федра, коли бог Тевт вдоволено знайомить єгипетського царя Тамуса зі своїм винаходом, подаючи літери як «науку, що зробить єгиптян мудрішими та пам'ятливішими», як «надійний засіб для запам'ятовування і мудрості», устами Тамуса Платон коментує:

Найвченіший Тевте, одна людина здатна виконувати твори мистецтва, інша — оцінювати, якою мірою вони шкідливі або корисні для тих, хто буде ними користуватися. Як творець літер, ти з батьківської любові приписав їм протилежне до того, що вони насправді можуть учинити. Бо цей винахід вселить у душі учнів забутливість внаслідок занедбання вправ для вироблення пам'яті. Адже, покладаючись на письмо, вони будуть пригадувати за допомогою зовнішніх знаків, а не завдяки внутрішній силі. Отже, ти винайшов засіб не для запам'ятовування, а для пригадування. Своїм учням ти даси лише видимість мудрості, а не справжню мудрість. Вони будуть багато пізнавати з чужих уст, але без глибокого засвоєння, і їм буде здаватися, ніби вони багато знають, натомість здебільшого залишаючись невігласами, ще й нестерпними в спілкуванні. Тож вони стануть не мудрими, а лжемудрими.²

² Платон. *Діалоги* / Пер. з давньогр. Йосипа Кобіва. — Київ: Основи, 1999. — С. 334-35.

ПАНУВАННЯ НАД УСІМ, КРІМ СЕБЕ

Цікаво констатувати, як історія чи оповідь, вигаданий приклад і літературний чи поетичний твір уміють стисло виразити істини, на які потрібно було б сотні слів об'єктивно-наукового опису, котрий все одно не передасть того самого ступеня точності. Тому платонівська оповідь ощадить мені безліч малоплідних зусиль. Я просто намічу деякі висновки.

Людина наділена природною здатністю опановувати природні сили і поліпшувати якість свого життя і життя собі подібних. Крім того вона має можливість планувати свою діяльність і визначати, що є корисним або шкідливим, бажаним або небажаним, — як з огляду на досягнення якоїсь конкретної цілі, так і з огляду етичного чи суспільно-корисного. Для цього вона завзято береться витворювати артефакти чи засоби, матеріальні і нематеріальні, засяг яких у часі і в просторі такий великий, що приголомшив би наших попередників ще якихось п'ятдесят років тому. За кілька секунд ми можемо зв'язатися з будь-яким місцем на нашій планеті і за короткий період часу можемо змусити створені людиною артефакти переміщатися на дивовижні відстані. Перспектива людського життя не зростає (ми живемо хіба на пару десятків років довше за наших предків), якщо порівняти з життям початку [XX] століття, але людина за один-єдиний день може спостерегти або пережити в десятки разів більше сцен

і ситуацій, ніж це могли досвідчити наші діди. Спричинені нашою діяльністю зміни в людському довкіллі, які ще в індустріальну епоху відбувалися повільно, даючи людям час втямити нові нав'язувані умови і пристосуватися до них, сьогодні розвиваються настільки швидко, що людина не встигне призвичаїтися до якогось знаряддя-новинки, як те вже застаріває і замінюється новим. Це створює фундаментальну проблему для життя: людська діяльність перестає бути керованою й контролюваною особистим навиком, набутим з добре зробленого діла (*el bien hacer*) і добродіяння (*el buen obrar*), що основані на повторюваній практиці, а перетворюється на чисто ситуативне виконання якихось інструкцій ззовні. Людина новочася перетворюється на любителя усього й експерта майже ні в чому. Та передовсім вона поступово перетворюється в служника лампи, як у казці про Аладдіна.

Глобальне суспільство — це суспільство тейлорівської ідеології. Лише якщо індивід відмовиться від своєї особистості, дисципліновано приймаючи норми, що керують суспільною громадою, можна сподіватися якогось спільного щастя. Водночас ведуться розмови про емансипацію людини, про рівність і демократизацію політичних режимів і звичаїв. Важке рівняння! Звісно, персоніфікована влада зникає, до ганебного стовпа можна поставити, обернувши на загальне посміховисько, найвидатніших і наймогутніших діячів (так, маємо пана

Клінтона, Піночета чи наших власних публічно засуджених і принижуваних політиків). У політиці відбувається те, що вже відбулося в економіці підприємств. До особистого багатства добулися анонімні громади. Вже немає особистої влади — лише влада позиційна. Влада — в мандаті, а не в особистих уміннях. І вміння втриматися на позиції залежить від прийняття правил гри цих анонімних сил. Всі ми винні, але відповідальних немає.

Суспільство експертів живиться з інструментальної раціональності, де вся освіта націлена на опанування виробничих технік чи діяльностей, що створюють професійні ніші, суспільне призначення яких втрачено з поля зору. Сьогодні ми є спеціалістами щораз вужчих ніш, і варто запитати себе, чи не доходимо ми до межі спеціалізованого суспільства. Гасла, які циркулюють у нас, вихваляють безперервне навчання протягом усього життя, і є знаменним те, що на пенсію виходять 50-річні особи, а запит на роботу скеровується до молоді з дедалі меншим досвідом. Звісно, ми не є суспільством, якому не бракує спеціалізації, але якщо нашою альтернативою є фрагментоване суспільство, тоді засіб гірший за хворобу.

Поступово особиста компетентність, здобута практикуванням, замінюється системою зовнішніх рішень і заходів безпеки. Лікареві, наприклад, для його діагностичного вміння уже не потрібна клінічна практика і звичай оглядати конкретних хво-

рих. Медичні діагнози ставлять хімічні аналізи і апарати. Тепер важить уже не хворий, а хвороба.

Численні вміння, які здобувають за допомогою різних фізичних тренувань і різних за характером роздумів та обрахунків, тепер зводяться до однієї-єдиної вправності — вміння користуватися клавіатурою, мишкою та монітором. Один і той самий артефакт розв'язує тепер професійні проблеми, які охоплювали раніше цілий широченний спектр умінь. Щоб заощадити нам на здобуванні особистої компетентності і навіть компетентності мовної, комп'ютери допоможуть виправити орфографічні огріхи і навіть спробують подумати замість нас.

Наша публічна мова стала надзвичайно двозначна, бо цілий ряд слів, яких уживали давніше, нині негласно уживають з новими значеннями. Найгірша вавілонська вежа не та, коли ми говоримо різними мовами, а та, коли віримо, ніби говоримо однією. Ми говоримо про компетентність, про навчання і про науку так, ніби ці слова позначають і далі одне й те саме і не пережили докорінної зміни.

Знання згадується як найкорисніший продукт для сучасного суспільства, але знання означає просто інформацію, ще й вірять, як бог Тот, що воно полягає в якійсь базі скодифікованих істин, а не в людській практиці, що творить вміння і навички. Тоді як інформація є якраз протилежністю (пі)знання як практики, адже вона перед-

бачає нагромадження даних, мало перетравлених, а ще менше оцінених. Надмір неоцінюваної і неконтекстуалізованої інформації такий, що заглушує саме здорове (пі)знання. Найнагальнішою роботою, як твердить Ніл Постман, є відрізнити інформацію, яка має користь, від інформації-сміття, що множитья щораз більше, а згодом зводиться до того, що корисне для нашої “освіти”.

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ЗНАННЯ

У давнину розрізняли Науку і Мистецтво, тобто теоретично основане знання і знання практично основане. Одне вело до розуміння дійсності, інше — до творення чогось. Перше займалося буттям, друге — тим, що має бути. Перше шукало істини — в доступній для нас мірі, друге шукало добре робленого, добре зробленого діла. Третє знання (також практичне, хоч не виробниче), обачність, мудрість (*prudencia*), пов'язувалося з діянням і з діянням добрим, тобто зі знанням етичного.

Назва “мистецтво” використовується нині, щоб позначити якусь виробничу діяльність, хоч радше декоративну і без конкретної користі, а всі знання, теоретичні й практичні, прибрали собі ім'я “науки”. Як математику, природознавство, соціологію, так і політологію, педагогіку, економіку, науку праці, соціальної праці чи підприємництва — все вивчають однаково. Все називається наукою. І в той же час, коли усі мистецтва в такий спосіб перетворилися на

науки, забулося, що й наука є мистецтвом — мистецтвом мислити і досліджувати, бо й науковці розвивають певну практику, а саме практику наукову. Та на цьому плутанина не закінчується, бо в дійсності стається так, що саму науку виганяють з університету, попри те, що всьому дають її ім'я. Те, що вивчають, вже не наука, а техніка (пі)знання, зафіксовані моделі мислення і дослідження, кодифіковані в підручниках і системах даних, які учень вчиться використовувати, а не розробляти чи відтворювати самостійно, і менше за все — критикувати. Відтак панує методологія і зневажається евристика; засоби не творяться, а використовуються вже дані. За винятком дослідників певного рівня, університетське й професійне виховання навчає не мислити чи досліджувати, а мислити в певний, визначений спосіб і досліджувати вслід даним технікам та правилам. Адекватнішої назви, ніж “дисципліна”, для предметів, які пропонуються в наших навчальних центрах, не знайти.

Інструменталізм поширився, звісно, й на саму етику. Людська дія, кажуть поборники деонтологічної етики, добра тоді, коли слідує за правилом, що визначене як добре, або, як кажуть етики-утилітаристи, коли вона скерована на роблення чогось доброго для одного і для всіх інших. Сплутування етики з законністю в першому випадку і з політекономією в другому — очевидне.

Технологічне мислення пробує додати надійності пізнанню і діянню, створюючи зовнішні щодо нас інструментальні системи, і тим роблячи нас щораз менше відповідальними за нашу внутрішню компетентність. Вже непотрібно плекати і витворювати добрі звички, вправність і доблесть, непотрібні ні розумові, ні виробничі, ні етичні чесноти. Роби те, що приписують встановлені техніки, — і цього достатньо, аби діяти добре й досягати адекватних цілей.

Я говорив на початку про внутрішні засоби, з яких ми починаємо розвиток нашої світової діяльності. Деякі з тих засобів — нутрощі, органи чи тілесні члени. Цим органам поки що ніщо не загрожує. Хоча перед наступом зовнішніх щодо тіла засобів щезає чи занепадає цілий ряд умінь, ми все ще вправляємо зір, слух, руки, рухи і т. д. А загрожений насправді цілий ряд внутрішніх нематеріальних засобів, основаних не на тілесних органах, а створених нашою власною діяльністю, якою керує *логос*.

Пригадаймо винахідника етики Арістотеля:

У всьому, що дає нам наша природа, ми спершу здобуваємо вміння, а потім виконуємо якусь дію. Це очевидно у випадку з чуттями: ми не здобуваємо чуттів від того, що багато разів бачимо чи чуємо, а навпаки: ми уживаємо їх, бо маємо, а не маємо їх, бо уживаємо. Натомість чесноти ми здобуваємо через попереднє вправляння, як і решту

мистецтв: бо того, що нам слід робити після навчання, ми навчаємось роблячи його. Наприклад, стаємо будівничими, будуючи будинки, і кіфаристами, граючи на кіфарі. І так само стаємо справедливими — практикуючи справедливість, стриманими — практикуючи стриманість, і сильними духом — практикуючи силу. (NE {1103a 26ss.})*

І, щоб уникнути непорозумінь, застерігає наперед:

Чесноти творяться не за природою і не проти природи, а заради природної здатності мати їх і вдосконалювати через звичку.

Тут корінь ідеї *paideia* або людського виховання, цілком відмінного від навчання на якихось професійних курсах, де всього навчаються від одного вчителя і з кількох книжок.

* * *

Сучасна людина живе водночас у найкращому і найнебезпечнішому з можливих світів. Засоби, необхідні для вирішення найнагальніших проблем і удоступнення гідного життя і збалансованого добробуту для всіх людей, ніколи ще не були настільки приступними. Дослідна наука дозволяє дізнатися, яких небезпек нам уникати, яких заходів уживати, що зробити нашу планету планетою добробуту. Єдине, що загрожує людині, — сама людина. Світове суспільство має серйозні проблеми з розумінням і спілкуванням, розв'язання яких важке, але не неможливе. Однак я не надто певен, чи людству вдасться з успіхом знайти вихід з цієї ситуації.

Принаймні, знаків цього досі немає.

* Переклад з іспанської.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛИТЕРАТУРА

- ARISTÓTELES. *Ética a Nicómáque* / Intr. de Emilio Lledó, trad. de Julio Pallí. — Madrid: Gredos, 1985 (Biblioteca Clásica Gredos).
- ARISTÓTELES. *Política* / Ed. bilingüe y trad. de Julián Marías y María Araujo, con intr. y notas de Julián Marías. — Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1989.
- ASPE ARMELLA, VIRGINIA. *El concepto de técnica, arte y producción en la filosofía de Aristóteles*. — México: Fondo de Cultura Económica, 1993.
- ONG, WALTER J. [1982] *Oralidad y escritura. Tecnologías de la palabra* / Trad. de Angélica Scherp. — México: Fondo de Cultura Económica, reimpr. 1996. (*Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. — New York: Routledge, 2002)
- POSTMAN, NEIL. [1992] *Tecnópolis. La rendición de la cultura a la tecnología* / Trad. de Vicente Campos. — Barcelona: Galaxia Gutenberg, Círculo de Lectores, 1994. (*Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*. — Vintage, 1992)
- SENNETT, RICHARD. *The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism*. — New York: Norton, 1998.

Resumen

La finalidad de este texto es combatir la concepción del lenguaje vigente en la sociedad moderna, mostrando que la Retórica es una materia básica de estudio y reflexión, íntimamente relacionada con el ser humano como animal hablante y social. El ser humano se hace dueño de su historia gracias al dominio consciente de los instrumentos que utiliza para ello. Y el instrumento básico, incluso para la construcción de otros instrumentos, es el lenguaje. Nos han hecho por eso creer que lo básico para nuestro desarrollo sociocultural es la Lógica. Pero la lógica no es más que un invento que trata de ayudarnos a conocer la naturaleza para poder dominarla. La vida humana no es sólo ciencia sino también acción. Incluso la misma ciencia es el resultado de elecciones conscientes. Y una “lógica” de la acción, que no busca el conocimiento de lo que algo es, sino la habilidad de elegir aquello que es conveniente para nuestra vida en común —esa “lógica de la bondad”, no de la verdad—, es lo que se denominó Retórica. El uso del lenguaje es la actividad natural del ser humano que, al hacerse consciente de ella, creó un sistema de conocimiento denominado Retórica. La retórica se descubre escuchando y oteando cómo razonamos espontáneamente, la lógica hubo que inventarla mediante el invento previo de la escritura. Lo importante de la Retórica es que estudia críticamente el uso del lenguaje, haciéndonos conscientes tanto de su buen uso como de los engaños que conlleva. Se trata de

dominar el instrumento, no utilizarlo a ciegas. Retórica es pues la ciencia del lenguaje en general y como tal la materia básica en la formación escolar y ciudadana, imprescindible para entender el funcionamiento del conocimiento y su desarrollo, pero sobre todo para dirigir la acción humana en común. Retórica consciente es Ética.

Хосе ЛуїсРамірес

Поновлення Риторики
якоснови громадянства і освіти 5

Хосе ЛуїсРамірес

Homo instrumentalis
Роздуми (не лише песимістичні)
про панування технології
і відмову людини від свободи 57

університетські **ДІАЛОГИ**

Хосе Луїс Рамірес

Координування

Євген Гулевич

Редагування

Марія Габлевич

Макет і верстка

Віктор Мартинюк

Обкладинка

Андрій Лесів
Романа Романишин

Центр гуманітарних досліджень
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000 Львів, вул. Університетська 1, кім. 208
тел./факс: (+3 8 032) 239 41 18
www.humanities.lviv.ua
www.dspace.humanities.org.ua
humanities@franko.lviv.ua

Видавництво "Смолоскип"
04071 Київ, вул. Межигірська 21
тел./факс: (+3 8 044) 425-45-09
<http://smoloskyp.org.ua>